

TÜRKİYE'DE ÜLKE İÇİNDE YERİNDEN EDİLME SORUNU: TESPİTLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

*TESEV Ülke İçinde Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlık Haklarının
Yeniden Tesisi ve Rehabilitasyon Araştırma ve İzleme Grubu*

Doç. Dr. A. Tamer Aker (psikiyatr, Kocaeli Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. A. Betül Çelik (siyaset bilimci, Sabancı Üniversitesi*)
Dilek Kurban (hukuk doktoru, TESEV*)
Doç. Dr. Turgay Ünal (nüfusbilimci, Hacettepe Üniversitesi*)
Yrd. Doç. Dr. H. Deniz Yüksek (sosyolog, Koç Üniversitesi*)

Asistanlar: Öznur Acicbe, Derya Demirler, Harun Ercan, Şefika Kumral

Bu raporun hakları saklıdır. Raporun hiçbir bölümü Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı'nın (TESEV) izni olmadan, hiçbir elektronik ve mekanik formatta ve araçla (fotokopi, kayıt, bilgi depolama vd.) çoğaltılamaz. Bu rapordan dayanılarak yapılan ve raporun içeriğini aşan her türlü kısaltma, yorum ve diğer dillere çeviriden ötürü TESEV sorumlu tutulamaz. Raporun TESEV tarafından onaylanmış İngilizce çevirisi http://www.tesev.org.tr/eng/events/TESEV_IDP_Report.pdf adresinde bulunabilir.

Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı
Bankalar Caddesi, Minerva Han, No.2/3, Karakoy, 34420 İstanbul
Tel: +90.212.292.89.03 Fax: +90.212.292.90.46 www.tesev.org.tr info@tese.org.tr

*Raporda dile getirilen görüşler yazarların kurumlarını bağlamamaktadır. Raporda yer alan görüşler TESEV'in görüşleriyle birebir örtüşmeyebilir.

created using
BCL easyPDF
Printer Driver

“Köye Dönüş”ten Yurttaşlık Haklarının Yeniden Tesisine...

Önümüzdeki dönemde Türkiye'nin karşısındaki en çetin sorunlar arasında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki çatışma sürecinde ülke içinde yerinden edilen kişilerin (ÜYEK) “köylerine dönüşü” ve “koruculuk” meselesinin halledilmesi konularının bulunacağı açıktır. 6 Ekim 2004 tarihinde açıklanan Avrupa Birliği İlerleme Raporu'nun “Ekonomik ve Sosyal Haklar” bölümünde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki duruma değinilmekte, güvenlik ve temel haklar bağlamındaki iyileşmeler not edilmekte, ancak ÜYEK'lerin durumunun vahamet arz ettiği belirtilmektedir. Sorunun çözümü yolunda hükümetin bugüne dek attığı adımlar, köye dönüşün maddi altyapısını sağlamak amacıyla oluşturulan “Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi” ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Temmuz 2004'te çıkardığı, “5233 Sayılı Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Tazmini Hakkında Kanun” ile sınırlı. Ancak tüm bu adımların sorunu çözmekte yeterli olmadığı, koruculuk sisteminin, mayınların, bölgenin ekonomik geri kalmışlığının, yeniden alevlenme tehlikesi gösteren çatışma ortamının ve diğer faktörlerin geri dönüş önünde engel oluşturduğu da genel olarak hissedilmekte.

Türkiye'nin demokratikleşmesi ve Avrupa Birliği (AB) üyeliği çabalarının desteklenmesi misyonlarını üstlenen TESEV, soruna farklı ve daha geniş bir açıdan yaklaşılmaya ve sorun ve çözüm çabalarını yeni bir perspektiften değerlendirmeye karar verdi. Bize göre, AB üyeliği doğrultusunda köye dönüşün önündeki engellerin kaldırılması çabaları ne kadar yerindeyse, konunun salt bir “köye dönüş” meselesine indirgenmesi ve sorunun coğrafi mekânının Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleriyle sınırlandırılması aynı derece hatalıydı. Söz konusu olan, AB sürecinde atılacak “teknik” adımların ötesinde, çok daha derin bir toplumsal sorun idi. Çatışma ortamı yalnızca her türden “maddi zararlar” yaratmakla kalmamış, TBMM Meclis Araştırma Komisyonu'nun 1998 tarihli raporunun da ifade ettiği üzere, bu ülke vatandaşlarının bir bölümünün yurttaşlık haklarının gasp edilmesine neden olmuştu. Aynı zamanda yalnızca geride kalanların değil, tüm toplumun “sağlığı” da çok daha derin bir düzeyde yaralanmıştı.

Bu fikirler doğrultusunda TESEV konuyu, çatışma ortamının sertleştirip keskinleştirdiği devlet merkezli düşünüşün ve her türden ideolojik konum ve kamplaşmanın ötesinde, yurttaşlık haklarının yeniden tesisi ve toplumsal rehabilitasyon çabası dahilinde, ve çok yönlü insani boyutu bağlamında ele almaya karar verdi. Konuyu sosyal, siyasal, psikolojik, hukuksal ve diğer yönleriyle ele alan “TESEV Ülke İçinde Yerinden Edilme Araştırma ve İzleme Grubu”nun uzman ve akademisyen üyelerinin gerçekleştirdiği bu çalışma, daha geniş bir çalışmanın da ilk ürünü. Aynı doğrultuda, grup üyelerince yürütülen ve kaleme alınan, uluslararası ve ulusal literatür tarama ve değerlendirmeleri, Diyarbakır, Batman, İstanbul ve Hakkâri saha çalışmaları, ve çözüm önerilerini içeren bir kitap da, önümüzdeki aylarda sizlere ulaşacak.

Volkan Aytar, Dilek Kurban, Etyen Mahçupyan

TESEV Demokratikleşme Programı

İçerik:

I. RAPOR:

TÜRKİYE'DE ÜLKE İÇİNDE YERİNDEN EDİLME SORUNU: TESPİTLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

A. GİRİŞ	3
B. ÜYE SORUNU	4
1. Tanım	4
2. Sayısal Boyut	6
C. YERİNDEN EDİLMİŞ KİŞİLERE YÖNELİK UYGULAMALAR	7
1. Geri Dönüş	7
2. Kentlerdeki ÜYEK'lerin Sorunları	12
D. 5233 SAYILI YASA VE UYGULAMALARI	14
1. Yasa Metnindeki Sorunlar	14
2. Yasanın Uygulamasındaki Sorunlar	16
E. BARIŞ VE TOPLUMSAL UZLAŞMA YOLUNDA ÇÖZÜM ÖNERİLERİ	19
1. Geri Dönüş	19
2. Sosyo-Ekonomik Kalkınma	20
3. Sorunların Tespiti ve Paydaşların Eğitimi	20
4. Tazminat ve Vatandaşlık Haklarının Yeniden Tesisi	21
5. Sağlık ve Psiko-sosyal Rehabilitasyon	22
6. Toplumsal Mutabakat ve Rehabilitasyon	23

II. EK:

TÜRKİYE'DE ÜLKE İÇİNDE YERİNDEN EDİLME SORUNU: ÇÖZÜM ÖNERİLERİ	25
---	----

TÜRKİYE’DE ÜLKE İÇİNDE YERİNDEN EDİLME SORUNU: TESPİTLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

A. GİRİŞ:

Türkiye’nin Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde, 1984-1999 arasındaki çatışmalı dönemde, bireylerin ve ailelerin istemleri dışında *zorunlu bir göç süreci* yaşandı. Yüz binlerce kişinin *ülke içinde yerinden edilmesinin yarattığı toplumsal, ekonomik, siyasi, yasal, psikolojik ve sağlıkla ilgili sorunlar, aradan uzun zaman geçmesine rağmen hala çözülebilmemiş değil.*

Kasım 2004’de TESEV bünyesinde oluşturulan “Ülke içinde Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlık Haklarının Yeniden Tesisi ve Rehabilitasyon Araştırma ve İzleme Grubu,” bu sorunların niteliğini tespit etmek ve çözüm için politikalar önermek amacıyla, 2005 yılı içerisinde bir dizi çalışma gerçekleştirdi. Bu raporun amacı söz konusu çalışmaların bulgularını özetlemek.¹

TESEV çalışmalarının bulgularına geçmeden önce, bu olguyu tarihsel ve toplumsal açıdan bir çerçeveye oturtmak gerekir. İç göç, Türkiye’nin hızlı bir toplumsal dönüşüm sürecine girdiği 1950’li yıllardan beri ülkemizdeki en önemli sosyolojik olgulardan biridir. Ancak, bu raporda sözünü edeceğimiz zorunlu göç veya ülke içinde yerinden edilme (ÜYE),² gönüllü ekonomik göçe benzer bazı yönleri olmakla birlikte, nedenleri ve sonuçları açısından çok farklı bir toplumsal olaydır. Bununla birlikte, son yirmi yıl içinde Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde yaşanan zorunlu göç, etrafındaki toplumsal/tarihsel gerçekliklerden yalıtılmış ve tekil bir olgu da değildir.

Cumhuriyet döneminde, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının ülke içinde zorunlu olarak yer değiştirmesine yönelik politikalar, ağırlıklı olarak Doğu ve Güneydoğu’daki nüfusa karşı uygulandı. 1920’li ve 1930’lu yıllardaki isyanlar sonrasında ve 1934 tarihli İskân Kanunu bağlamında yapılan zorunlu iskânlar, sayısal boyutları son 20 yıldaki zorunlu göçe ulaşmamakla birlikte, bu bağlamda değerlendirilmeli. Bazı illerde nüfusu Yezidi veya Süryani olan sınırlı sayıda köyler boşaltılmış olsa da, 1984’ten sonra yerinden edilen vatandaşların büyük çoğunluğunun Kürt olduğu aşikâr. Ayrıca, birçok Kürt’ün son dönemde meydana gelen zorunlu göçü daha önceki zorunlu iskân politikalarının bir devamı olarak algıladığı da gözden kaçırılmamalı.

ÜYE vakalarının ağırlıklı olarak aynı bölgeyi etkilemesi tesadüfi değil. Nüfusunun büyük çoğunluğunu Kürtler’in oluşturduğu bölge, cumhuriyet tarihi boyunca, siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan birçok sorunun çözüme kavuşmadan süregeldiği ve dolayısıyla da ülkemizin toplumsal olarak en kırılgan bölgesi olma niteliğine sahip. Toprak dağılımındaki dengesizlik, aşiret yapısı, ekonomi, eğitim ve sağlık altyapılarının zayıflığı, devletin ekonomik ve sosyal hizmet yatırımlarından ziyade askeri varlığına ağırlık vermesi ve Kürt kimliği dâhil olmak üzere farklı kimliklerin uzun süre yok sayılması bu sorunların başlıcaları.

¹ TESEV Demokratikleşme Programı bünyesinde oluşturulan ÜYE Araştırma ve İzleme Grubu, ülke içinde yerinden edilme sorununu değerlendirmek üzere konu hakkındaki uluslararası ve Türkiye literatürünü taradı, Diyarbakır, Batman, İstanbul ve Hakkâri’de saha çalışmaları gerçekleştirdi ve bu raporu hazırladı. Grup çalışmalarının daha geniş kapsamlı bulguları ve sonuçları, Aralık 2005’te bir kitap halinde TESEV tarafından yayımlanacak ve 2006’da düzenlenecek uluslararası bir konferansta tartışılacak.

² Bu raporda “ülke içinde yerinden edilme” ve “zorunlu göç” terimlerini dönüşümlü olarak kullanıyoruz.

12 Eylül askeri rejimi ertesinde patlak veren silahlı PKK hareketi ve 1987’de ilan edilen Olağanüstü Hal (OHAL) çerçevesinde güvenlik güçlerinin PKK’ya karşı yürüttükleri mücadele ortamında, bu sorunlar daha da ağır hale geldi. OHAL uygulaması döneminde pek çok kırsal yerleşim yerinin boşaltılması ve insanların kitle halinde göç etmeye zorlanması ya da göç etmek zorunda kalması, mevcut sorunları çözmediği gibi, bu meselelerin köylerden kentlere taşınması ve yeni sorunlara meydan vermesi sonucunu da doğurdu. Dolayısıyla **ÜYE olgusu, Doğu ve Güneydoğu’nun tarihsel, siyasi, etnik ve toplumsal bağlamından, 1984’ten beri süren çatışmalı ortamdan ve Kürt sorunundan bağımsız olarak düşünülemez.** Bunun yanı sıra, devletin bölgedeki varlığını genelde “uzaktan” ve ağırlıklı askeri önlemlerle hissettirmesiyle beslenen devlet-vatandaş güven eksikliği, ÜYE sorunuyla daha da katmerlenmiş durumda.

Bu saptamalardan hareketle, TESEV Araştırma ve İzleme Grubu’nun amacı, ÜYE sorununun çözümü için kalıcı ve sürdürülebilir öneriler ortaya koyabilmek. Ancak, öncelikle **ÜYE sorununun, ülkemizde son 20 yılda yaşanan en uzun süreli ve en geniş vatandaş grubunu etkileyen hak ihlâli olduğunu vurgulamalıyız.** TBMM’de bu konuda oluşturulan araştırma komisyonunun 1998’de yayınladığı rapora göre, köylerin boşaltılması ve insanların göç etmek zorunda bırakılması, bireylerin aşağıdaki anayasal haklarının ihlâli niteliğini taşıyor: Herkesin yaşamını koruma ve geliştirme hakkı (17. madde), özel ve aile hayatına saygı ilkesi (20. madde), konuta saygı ilkesi (21. madde), mülkiyet hakkı (35. madde), temel hak ve hürriyetlerin korunması ilkesi (40. madde), eğitim ve öğretim hakkı (42. madde) ve özel mülklerin kamulaştırılmasına ilişkin düzenlemeler (46. madde). Sözü edilen “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu”nda ayrıca, bu uygulamaların Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin (AİHS) ilgili maddelerinin ihlâli anlamına geldiği de vurgulanıyor. Nitekim Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), Türkiye ile ilgili zorunlu göç kararlarında, bu uygulamaların AİHS’in şu maddelerini ihlâl ettiğine hükmetmiştir: özel hayatın ve aile hayatının korunması hakkı (8. madde), işkence, insanlık dışı ya da onur kırıcı ceza veya muameleden korunma hakkı (3. madde), hak ihlâllerine karşı ulusal makamlara etkili başvuru yapabilme hakkı (13. madde), yaşam hakkının korunması hakkı (2. madde) ve mal ve mülk dokunulmazlığına saygı gösterilmesi hakkı (1 No’lu Ek Protokol’ün 1. maddesi).

Öte yandan, ÜYE sorunu, sadece ulusal değil uluslararası boyutları da olan bir sorundur. Çünkü yerinden edilmiş kişiler, uluslararası sınırları geçtikleri çoğu durumda siyasi sığınma başvurusunda bulunabilirler. Nitekim, 1990’lardaki çatışmalı ortamda, yaklaşık 12.000 kişi sınırı geçerek Irak’a kaçtı. Bunlardan 9.000 kadarı Mahmur Mülteci Kampı’na yerleşti; bu gruptan 2.600 kadarı daha sonraki yıllarda Türkiye’ye geri döndü. Öte yandan, yerinden edilen nüfusa mensup pek çok kişi ise, siyasi sığınmacı olarak Avrupa Birliği (AB) ülkelerine göç etti. Dolayısıyla, zorunlu göç, Avrupa’da bir Kürt diasporasının oluşmasını da besledi.

B. ÜYE sorunu:

(1) Tanım

Ülkemizde ÜYE sonrası yurttaşlık haklarının yeniden tesisinden söz ederken, öncelikle hakları ihlâl edilmiş olan kesimi kimlerin oluşturduğu konusunda kapsayıcı ve uluslararası hukuka uygun bir tanım ortaya koymamız gerekiyor.

Mülteci ve insan hakları hukuku ve insancıl hukuk literatürüne dayanarak oluşturulan ve uluslararası camiada kabul edilen tanım, Birleşmiş Milletler'in (BM) Ülke içinde Yerinden Edilmeye ilişkin Yol Gösterici İlkeleri'nde (YGI) yer alan tanımdır. Buna göre, **“zorla ya da mecbur kalarak evlerinden veya sürekli yaşamakta oldukları yerlerden, özellikle silahlı çatışmaların etkilerinden, genel olarak şiddet içeren durumlardan, insan hakları ihlallerinden veya doğal ya da insan kaynaklı felaketlerden korunmak için, uluslararası kabul görmüş devlet sınırlarını geçmeksizin kaçan ya da bu yerleri terk eden kişi veya bu tip kişilerden oluşan gruplara”** ülke içinde yerinden edilmiş kişiler (ÜYEK) denir.

Türkiye'de yetkili kurumların bu konuda yaptığı veya kullandığı resmi bir tanım yok. Ancak, TBMM araştırma komisyonunun yukarıda değinilen raporu, Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi (KDRP), 5233 Sayılı “Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun” (5233 Sayılı Yasa) gibi bazı belgelerden, sorunun resmi kurumlar tarafından nasıl betimlendiği konusunda ipuçları elde ediyoruz. TBMM araştırma komisyonuna göre, göçün nedenleri şunlardır: (a) Mera yasağı ve operasyon/çatışma ortamı yüzünden hayvancılık ve tarımın çökmesi; korucu olan köylere PKK tarafından baskı uygulanması; güvenlik güçlerinin koruculuğu kabul etmeyen köylere kuşkuyla yaklaşarak askeri operasyonları bu köylerde yoğunlaştırmaları ve sonuçta bütün bu nedenlerle insanların köylerini terk etmeleri; (b) PKK'nın, koruculuğu kabul eden bazı köy ve mezraları boşaltması; (c) Koruculuğu reddeden, güvenliği sağlanamayan veya PKK'ya yardım ettiği düşünülen köylerin güvenlik birimlerince boşaltılması.

Ancak TBMM raporunda, il ve ilçe merkezlerinden yaşanan zorunlu göçten söz edilmiyor. 1990'larda Güneydoğu Anadolu bölgesinde bazı ilçe (örneğin Lice, Kulp, Cizre) ve hatta il merkezlerinden (örneğin Şırnak), güvenlik güçlerinin operasyonları ve çatışmalar yüzünden yoğun bir zorunlu göç yaşanmıştı. Dolayısıyla, TBMM araştırma komisyonunun çizdiği tablo, 1998'de dünya kamuoyuna henüz yeni açıklanmakta olan YGI'deki ÜYE tanımıyla genel olarak uyumlu olmakla birlikte, sadece kırsal yerleşimlerden yaşanan zorunlu göçü kapsadığı için yine de sorunlu. Hâlbuki YGI'deki ÜYEK tanımında, sadece köylerini değil, “sürekli yaşamakta oldukları yerleri” terketmek zorunda kalan kişilerden söz ediliyor.

Ayrıca, aşağıda tartışılacağı gibi, gerek TBMM raporunda, gerekse İçişleri Bakanlığı'nın son yıllarda yaptığı açıklamalarda verilen “köyleri boşalan/boşaltılan nüfus” rakamları, sadece (b) ve (c) şıklarını kapsıyor. Benzer şekilde, 5233 Sayılı Yasa'da yer alan “terör eylemleri veya terörle mücadele kapsamında yürütülen faaliyetler nedeniyle” ifadesi de, (a) şikkında bulunan kişileri kapsam dışı bırakıyor. Benzer mağduriyetler yaşayan kişiler arasında yapılan bu ayırım, YGI'deki tanımla çelişmekle kalmayıp Anayasa'nın 10. maddesi ile AIHS'nin 14. maddesinde güvence altına alınan eşitlik ilkesini de ihlâl ediyor.

TESEV Araştırma ve İzleme Grubu'nun **Diyarbakır, Batman, İstanbul ve Hakkâri'de** yaptığı alan araştırmasının³ bulgularından, TBMM raporunda belirtilen göç gerekçelerinin üçünün de önemli olduğu sonucu çıkıyor. Adı geçen dört il merkezinde, Batman ve Hakkâri'nin bazı ilçelerinde ve Batman'ın daha önce boşaltılmış olan bazı köylerinde görüştüğümüz hane temsilcilerinin çoğunluğu, köylerinin güvenlik güçleri

³ TESEV ÜYE Araştırma ve İzleme Grubu üyelerinin 2005 yılı içinde gerçekleştirdikleri bu alan çalışmaları kapsamında, valilikler, ÜYEK'ler, yerel yöneticiler, baro yetkilileri, avukatlar, konuyla ilgili sivil toplum ve kamu kuruluşlarının temsilcileri ve basın mensuplarıyla mülakatlar yapıldı. ÜYEK'lerle yapılan yaklaşık 60 görüşme, farklı cinsiyet ve yaş gruplarından ve farklı yörelerden kişileri kapsıyordu. Ancak, rastgele örnekleme dayanmayan bu görüşmeler, yerinden edilmiş toplam nüfus hakkında istatistikî yöntemler kullanılarak genellemeler yapılmasına olanak vermiyor.

tarafından, bir neden gösterilmeden ya da korucu olmayı kabul etmedikleri gerekçesiyle tamamen boşaltıldığını anlattılar. Bir kısmı ise, “ekmek” istemek için zaman zaman köylerine gelen PKK üyeleri ile PKK’ya yardım etmemeleri konusunda ısrar eden güvenlik güçleri arasında kaldıklarını ve bu durumun yarattığı güvenlik kaygısı yüzünden köylerinden ayrıldıklarını söylediler. Bazıları, köyleri tamamen boşaltılmamış olmakla birlikte, çatışmalar yüzünden iki ateş arasında kaldıklarını, bu esnada bazı evlerin yıkıldığını veya yandığını; can güvenliği kaygısıyla bazı ailelerin köylerini terk ettiklerini belirttiler. Bazı kişiler, güvenlik güçlerinin ya da PKK’nın, karşı tarafı destekledikleri gerekçesiyle kendi ailelerini hedefleyen eylemlerde bulduklarını (yaralama, dayak, eve ateş açmak veya ateşe vermek, vb.), bu yüzden köylerinden kaçmak zorunda kaldıklarını ifade ettiler. Birkaç kişi ise, doğrudan bir eyleme maruz kalmadıkları ve köyleri boşaltılmadığı halde, çevre köylerin boşalmış olduğu ve çatışmaların sürdüğü bir ortamda, tarlalarını süremez veya hayvanlarını otlamaz hale geldiklerini ve bu yüzden il veya ilçe merkezlerine göç ettiklerini anlattılar.

Bu anlatımlardan ve eldeki diğer bilgilerden anlaşılacağı gibi, ülkemizde yaşanan ÜYE olgusu, belirli sayıdaki köy ve mezranın boşaltılmasından daha yaygın ve daha geniş kapsamlı bir olgudur. ÜYE olgusunun geniş kapsamı düşünüldüğünde bu konuda resmi kurumlarca verilen sayıların düşük olduğu söylenebilir. Öte yandan şunu da belirtmeliyiz ki, yine aynı dönem içinde Doğu ve Güneydoğu’nun da aralarında yer aldığı bölgelerde deprem ve sel gibi doğal afetlerden veya baraj projelerinden kaynaklanan zorunlu yer değiştirme durumları yaşanmış olmasına karşılık, bu grupların barınma ve beslenme gibi temel ihtiyaçlarının zaman içinde çözülmesi nedeniyle, ÜYE kavramına söz konusu grupları dahil etmiyoruz. Dolayısıyla, ÜYE kavramı, Türkiye için kullanıldığı zaman, 1984’ten itibaren ve sadece Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da gerçekleşen ve doğal felaketler dışındaki nedenlerle zorunlu olarak yaşanan yer değiştirmeler anlamını taşıyor.⁴

(2) Sayısal Boyut

Yukarıda sözü edilen TBMM raporunda, OHAL Bölge Valiliği’nin verdiği rakamlara dayanılarak, OHAL kapsamındaki ve mücavir alandaki iller ile bazı çevre illerde, 1997 yılı itibarıyla 905 köy ve 2.523 mezranın boşaltıldığı ve göç edenlerin sayısının 378.335 olduğu belirtiliyor. İçişleri Bakanı’nın bir soru önermesine cevaben TBMM Genel Sekreterliği’ne sunduğu 8 Ağustos 2005 tarihli yanıtta ise, **KDRP’ye yapılan başvurular gözönüne alınarak hesaplanan rakamlara göre boşalan 939 köy ve 2.019 mezranın nüfusu 355.803 olarak veriliyor.**

Öte yandan, Türkiye’deki ÜYEK’lerin sayısı konusunda, uluslararası kuruluşlar ile yerli ve yabancı sivil toplum kuruluşları (STK’lar), 1 ile 3-4 milyon arasında rakamlar ifade ediyorlar. Bu tahminler çoğunlukla belirli bir veriye dayanmıyor ve daha çok bölgede yaklaşık 20 yıldır yaşanan silahlı çatışmalar ve güvenlik sorunlarından etkilenen nüfusu belirtmek için kullanılıyor.

Aslında, **eldeki bilgiler ÜYEK’lerin sayısının belirlenmesi için yeterli değil.** 1990 nüfus sayımı sonuçlarına göre KDRP illerinden 1985-1990 döneminde 540.821 kişi, 2000 sayımına göre ise 1995-2000 döneminde 628.470 kişi başka bir ile göç etmişti. 1990-1995 dönemi içindeki göç bilgileri nüfus sayımları arasındaki sürenin 10 yıla çıkartılması nedeniyle toplanamamıştı. 2000 nüfus sayımına göre KDRP illerinde doğmuş olan ancak sayım

⁴ Nitekim, YGİ’deki tanıma, doğal afetler ve kalkınma projeleri (örneğin barajlar) yüzünden yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalan gruplar da dâhildir. Ancak, Türkiye’de bu gibi durumlarda zararların tazmini, konut yapımı ve kamulaştırma gibi uygulamalar, tartışmalı da olsa öteden beri mevcut olduğu için, bu kişilerin sorunları, bu raporun kapsamı dışındadır.

sırasında başka bir ilde ikamet eden kişilerin (2.819.749) KDRP illerinde doğmuş toplam nüfus (9.323.430) içindeki payı yüzde 30. Bu sayılar tüm nedenlere bağlı göçleri yansıtmakta olup geri dönüşler rakamlara dahil değil ve göçün nedenine ilişkin bir veri ile bağlantısının kurulması mümkün değil. Ayrıca, zorunlu yer değiştirmelerin bir bölümünün aynı il içerisinde kırsal yerleşim yerlerinden kentsel yerleşimlere yönelmiş olduğu da biliniyor. 1985 ile 2000 nüfus sayımlarından, KDRP illerinin şehir nüfusunun toplam 1.5 milyon arttığı ve bu artışın şehirlerdeki doğumlar, başka illerden gelenler ve diğer nedenli göçlerden de kaynaklandığı düşünüldüğünde, **uluslararası kuruluşlar ve STK'larca ifade edilen 3-4 milyon civarındaki rakamların oldukça yüksek tahminler olduğu ortadadır.**

C. YERİNDEN EDİLMİŞ KİŞİLERE YÖNELİK UYGULAMALAR

YGİ'de, ÜYE sorununun çözümü için yetkililerin (i) kişilerin evlerine geri dönebilmelerini veya (ii) ülkenin başka bir bölgesinde yeniden yerleşebilmelerini sağlamak ve (iii) ÜYEK'lerin topluma yeniden entegrasyonunu kolaylaştırmak için çaba göstermeleri gerektiği belirtiliyor. Bu ilke, *Doğan ve Diğerleri-Türkiye* kararında AİHM tarafından da vurgulanıyor. YGİ'de ayrıca, şu koşulların yerine getirilmesi gerektiği ifade ediliyor: Geri dönüş veya yeniden yerleşme arasındaki seçim ÜYEK'ler tarafından, bilinçli ve gönüllü olarak ve "güvenlik ve vakar içinde" yapılmalı; ÜYEK'lere bu süreçte ayrımcılık yapılmamalı; mal ve mülklerini geri almaları için yardım edilmeli ya da bu mümkün değilse tazminat ödenmeli; uluslararası kuruluşların bu sürece dahil olmaları için gerekli kolaylık sağlanmalı.

Türkiye'de ÜYEK'lerin durumunu bu esaslar çerçevesinde değerlendirmek gerekiyor. Bu raporda konuya bu açıdan yaklaşarak devletin geri dönüş konusundaki uygulamalarının eksiklikleri, geri dönüşün önündeki engeller, kentte kalmak isteyen ÜYEK'lerin sorunları, 5233 Sayılı Yasa ve uygulamalarının sorunları ve eksiklikleri ile yasanın gerekçesinde de değinilen toplumsal barış konusu üzerinde duracağız.

(1) Geri Dönüş

Devletin ÜYEK'lerin yaşam alanlarına geri dönüşünü sağlamak için bugüne dek atmış olduğu tek adım, 1994'de uygulamaya başladığı KDRP'dir. Önceleri 12 ili (Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkari, Mardin, Muş, Siirt, Şırnak, Tunceli ve Van) kapsayan proje, daha sonra Adıyaman ve Ağrı'yı da kapsamına alarak genişletildi. Bu 14 ili kapsayan bölgede, geri dönmek isteyenlerin kendi köyleri civarında veya arazisi müsait başka yerlerde iskân edilmeleri, gerekli sosyal ve ekonomik altyapının tesisi, bu yerleşmelerde sürdürülebilir yaşam koşullarının sağlanması, kesintiye uğramış olan kırsal yaşamın yeniden kurulması ve canlı tutulması, kırsal alanda daha dengeli bir yerleşme düzeninin oluşturulması, kamu yatırımlarının ve hizmetlerinin daha rasyonel dağılımının gerçekleştirilmesi ve merkezi nitelikteki köylerin gelişmesine destek olunması amacıyla KDRP çalışmaları başlatıldı. 1994-1999 yılları arasında Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından yürütülen KDRP, daha kapsamlı ve pratik uygulanabilmesi amacıyla 2000'den itibaren İçişleri Bakanlığı ve ilgili valiliklerin İl Özel İdareleri tarafından yürütülüyor.

İçişleri Bakanlığı'nın verdiği son rakamlara göre, 2005 yazı itibariyle, köyleri boşalmış olan 355.803 kişinin yaklaşık üçte biri (125.539), KDRP kapsamında köylerine geri dönmüş durumda. Ancak, TESEV Araştırma ve İzleme Grubu'nun üç ildeki saha çalışmasının bulgularından, **KDRP'nin sorunlu yönleri olduğu, geri dönüşün önünde hala bazı ciddi engeller bulunduğu, geri dönüş yapılan bazı köylerde önemli sorunlar yaşandığı ve**

dolayısıyla geri dönüşün kalıcı nitelikte olamayabileceği ortaya çıkıyor.

Öncelikle KDRP ile ilgili sorunları ele alalım:

- KDRP'yle ilgili olarak dile getirilen en önemli eleştiri, bu projenin uygulamalarının **yeteri kadar şeffaf olmadığı ve ödeneklerin dağıtımının valilik ve kaymakamlıkların inisiyatifine kaldığı şeklinde**. Dolayısıyla, farklı illerdeki KDRP uygulamaları arasında tutarlılık olmadığı ve kimi zaman kaynakların geri dönmek isteyen ailelerin ihtiyaçları dışındaki kalemler için kullanıldığı ifade ediliyor.
- KDRP'yle ilgili diğer önemli bir sorun, **ÜYEK'lerin kendi köylerine dönmek yerine aynı yörede başka bir kırsal beldeye yerleştirilmesi durumu**. Bölgedeki bazı illerde, merkez köy veya lojman inşaatı uygulamalarıyla bazı ailelerin kendi köyleri/mezraları dışında yeniden yerleştirilmesinin söz konusu olduğunu görüyoruz. İstanbul'da görüştüğümüz bazı ÜYEK'ler, Tunceli ve Van valiliklerinin KDRP kapsamında ailelerine böyle bir teklif getirdiğini, ancak kendi köyleri/mezraları dışında bir yere yerleşmeyi reddettikleri için KDRP'den yararlanma fırsatını kaybettiklerini söylediler. Bölgedeki sosyal ve kültürel yapı ile çatışmalı ortamda oluşan gruplar arası husumetler ve toplumsal ilişkilerin parçalanması göz önünde bulundurulduğunda, birçok ailenin toplu yerleşim alanlarına gitmek istemeyeceği açıktır.⁵ Kaldı ki, insanların eski evlerine dönmek istemeleri en doğal haklarıdır. Dolayısıyla, YGİ ile uyumlu bir şekilde, **yaşam alanlarına dönüşün veya başka bir yere yerleşmenin gönüllü olmasına ve yardımların belirli bir koşula bağlanmamasına dikkat edilmelidir**.
- Diğer önemli bir konu, **KDRP'nin ismi itibarıyla sadece "köy"e dönüşleri kapsamı**. Yukarıda belirttiğimiz gibi, YGİ'nin ÜYEK tanımı ve geri dönüşle ilgili maddeleri, sadece kırsal yerleşim alanlarına değil, bireylerin ve grupların "sürekli yaşadıkları yerler"e atıfta bulunuyor. Dolayısıyla, **geri dönüş için yapılan yardım, köylerle sınırlı kalmamalıdır**.

Geri dönüşün önünde, KDRP'nin uygulamasından kaynaklanan sorunlar dışında da ciddi bazı engeller var. Bu engeller arasında, **köylerin alt yapısının ve devlet yardımının eksik olması, çatışma ortamı yüzünden bölgede hayvancılık ve tarım sektörlerinin sekteye uğraması ve geri dönmek isteyenlerin ekonomik durumunun elvermemesini** sıralayabiliriz. Örneğin, tütün ekiciliğinin temel geçim kaynağını oluşturduğu Batman'ın Sason ve Kozluk ilçelerinde geri dönüşün önündeki en büyük ekonomik engellerden birisi, ÜYEK'lerin koçanlarının iptal edilmiş olması ve düşük tütün kotası. Yerel yöneticilerin hükümet nezdinde sayısız girişimlerine rağmen yükseltilmeyen kota, ÜYEK'ler için özel bir mağduriyet yaratıyor. Benzer şekilde Diyarbakır'da, tarlaların ve bağların harap, ağaçların kesilmiş veya yakılmış ve meraların bakımsız olması, geri dönenlerin yeniden tarım ve hayvancılığa başlamasını güçleştiren en önemli unsurları oluşturuyor. Hakkâri'de de, zorunlu göç öncesi büyük bir ihracat kaynağı olan küçükbaş hayvancılığın bugün yok olmaya yüz tutmuş olması, tarıma elverişli doğal koşulların bulunmadığı ilde geri dönüşün önündeki en büyük ekonomik engel.

⁵ Kırsal alanda hizmetlerin veya yerleşimlerin toplulaştırılmasına dayalı merkez köy, cazibe merkezi ve köy-kent gibi politikalar, Türkiye'de bir süredir uygulanıyor. Ancak Doğu ve Güneydoğu'da benzer uygulamalara gitmeden önce, bölgenin kültürel ve toplumsal koşulları ile güvenlik durumu göz önünde bulundurulmalı.

Ayrıca, şu anda bölgedeki il ve ilçe merkezlerinde veya batıdaki büyük kentlerde yaşamakta olan, ancak dönmek istedikleri halde köylerine geri dönemeyenlerin önemli bir sorunu, geri dönüş masrafını karşılayabilecek durumda olmamaları. Çünkü ekonomik durumu en kötü olanlar için, KDRP çerçevesinde sınırlı miktarda inşaat malzemesi veya birkaç baş hayvan edinme imkânı olsa bile, taşınma, ev inşası ve tarıma yeniden başlama masrafları üstesinden gelinemeyecek boyutlarda. Yine geri dönüşün önünde çok önemli bir engel olan altyapı sorunu, dönüş yapılmış köylerde kendini daha çok elektrik, su, kanalizasyon ve sağlık hizmetleri eksikliği olarak gösteriyor. KDRP'nin bu alandaki eksikliklerinin giderilmesi gerekiyor.

Öte yandan, yerinden edilme sonrasında Irak'a kaçan mültecilerle Avrupa'ya yerleşen kişilerin de, Türkiye'ye dönmeleri halinde KDRP'den yararlandırılmaları gerekiyor. Irak'ın Mahmur Kampı'ndaki mültecilerin durumunun Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği gözetiminde iki ülke arasında yapılacak anlaşma çerçevesinde şekilleneceği aşikârdır.

Ancak geri dönüşle ilgili sorunları tartışırken, “geri dönme” teriminin ne anlama geldiğine de bir açıklık getirmeliyiz. Yaşam alanlarından istekleri dışında, aniden ve travmatik bir şekilde ayrılan ve yıllardır kent merkezinde yaşayan insanlar için, geri dönmek farklı manalar taşıyabiliyor. Geri dönmeyi kimileri, hayatının geri kalanını köyünde geçirmek; kimileri, yaz mevsimlerinde memleketinde tarlalarını ekip biçmek; bazıları ise cenazelerini ve düğünlerini köyünde yapabilmek olarak algılıyor. Dolayısıyla, “köye dönme”nin bu farklı anlamları teslim edilerek, öncelikle **geri dönme hakkına sahip olmanın** altı çizilmeli. İster farklı şekillerde kullanılsın ister hiç kullanılsın, bu yurttaşlık hakkının tesisi sorunun çözümünde ilk aşama olmalı. **Devlet, geri dönme hakkının kullanılmasının maddi koşullarını oluşturmalı ve bunları sürdürülebilir kılmalı.** TBMM raporunda ve AİHM kararlarında belirtildiği gibi, insanların göç etmek zorunda bırakılması, temel anayasal haklarının ve evrensel insan haklarının çiğnenmesi anlamına geliyor. Bu nedenle, ÜYEK'lerin vatandaşlık hakları yeniden tesis edilirken, sürekli olarak köylerinde yaşamayı isteyip istemediklerine bakılmaksızın, memleketleriyle olan manevi ve maddi ilişkilerini yeniden kurabilmelerinin önünün açılması gerekiyor.⁶

Geri dönüşün farklı bireyler için değişik anlamlar taşımasının yanı sıra, ÜYEK'lerin geri dönüş eğilimleri de demografik, coğrafi ve sosyo-ekonomik faktörler çevresinde farklılaşıyor. Alan araştırmamızın bulgularına dayanarak, bu konuda özet olarak şu tespitlerde bulunabiliriz:

- Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki il ve ilçe merkezlerinde kalan ailelerin köylerine dönmeleri, Batı'daki metropollerde yaşayanlara kıyasla daha muhtemeldir.
- Birçok ailenin köye dönüp dönmeyeceği, hane içindeki kuşaklara ve cinsiyete dayalı güç dengeleri çerçevesinde kararlaştırılacaktır.
- Sosyo-ekonomik olarak bakıldığında ise, kent ekonomisine ücretli emek ilişkisiyle eklenmiş olan aileler köye dönmek konusunda daha isteksizken, kent yaşamına ekonomik ve sosyal açıdan hiç tutunamayanlar, köye dönmeyi bir umut olarak görebilirler.

⁶ Türkiye'nin başka bölgelerinden son 50 yılda yaşanan köyden kente göç incelendiğinde, göçmenlerin büyük çoğunluğunun kentlere entegre oldukları ve geri dönmeyecekleri ve bu açıdan bakıldığında, Güneydoğu'dan kaynaklanan göçün de benzer nitelikler taşıdığı iddia edilebilir. Ancak, başka bölgelerden batıdaki kentlere göç eden ailelerin, köyde kalan akrabalarının tarımsal faaliyetleri aracılığıyla ekonomik olarak; düğün, cenaze ve bayram gibi vesilelerle yapılan ziyaretler aracılığıyla da manevi olarak; memleketleriyle hala güçlü bağları bulunduğunu vurgulamak gerekiyor. Aynı haklara ve imkânlarla, ÜYEK'ler de sahip olabilmelidir.

- Ailelerin geçim stratejileri çerçevesinde, haneye ücret geliri getiren üyeler ve okul çağındaki çocuklar kentte kalmaya devam ederken, yaşlılar ya da tarımla uğraşacak olanların köye temelli dönmesi beklenebilir.
- Hep birlikte köylerine geri dönen bazı aileler, genç üyelerin mevsimlik işçilik için dönemsel hareketliliğine dayalı geçim stratejilerine devam edebilir.
- Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki il ve ilçe merkezlerinde yaşayan bazı aileler, tarlalarını ekip biçmek ve meyvelerini toplamak amacıyla sadece yaz aylarını köylerinde geçirebilirler.

Daha genel olarak değerlendirdiğimizde, **geri dönüş, ÜYEK'lerin köylerine “fiziksel” dönüşlerinden daha geniş unsurları içeren ve ekonomik boyutunun yanı sıra toplumsal, siyasal, psikolojik ve kültürel boyutları da olan bir kavram.** Bu bağlamda, **yeniden yapılanma** (çatışma yaşanan bölgelerin ekonomik kalkınmasının geliştirilmesi ve dönüş için gerekli altyapının sağlanması), **rehabilitasyon** (hayatın “normale” dönmesi, insan haklarına dayalı bir demokratik hukuk devletinin kurulması, toplumsal yaşamın ve bağların canlandırılması ve çatışmaya katılmış olan militan ve korucuların topluma entegrasyonu) ve **mutabakat** (çatışmanın travmalarının atlatılması, barışın sürekli kılınması ve çatışmalı kesimler arasında diyalogun sağlanması) unsurlarının hepsini içeren çözümler üretilmelidir. Fakat bütün bunların gerçekleşmesi için, çatışmaların durması ve silahların devre dışı kaldığı bir döneme geçilmesi gereklidir.

Nitekim, istemelerine rağmen köylerine hâlâ dönememiş olanların en sık değindikleri kaygı **güvenliktir**. Dört il merkezinde ve Batman ve Hakkâri'nin bazı ilçe merkezlerinde görüştüğümüz kişilerin tamamına yakını, güvenlik ve huzur sağlanmadan köylerine dönmeyi göze alamadıklarını belirttiler. Çünkü operasyonlar, çatışmalar, PKK'nın tacizi veya devletin korucu olma baskısıyla evlerinden yeniden ayrılmak zorunda kalmaktan korkuyorlar. Bu korku, geri dönemeyenler ile sınırlı değil. Kısmi geri dönüşün yaşandığı Batman'ın bazı köylerinde görüştüğümüz kişiler, köylerinde kalmak istediklerini, ancak çatışmalar artarsa yeniden ayrılmak zorunda kalmaktan korktuklarını söylediler. **Silahlı çatışmaların yeniden başladığı bugünlerde, yeni bir zorunlu göç sürecinin başlaması ihtimâlinin göz ardı edilemeyeceği açıktır.** Nitekim, Hakkâri'de görüştüğümüz ve son iki senedir yazlarını köylerinde geçiren bazı mağdurlar, geçtiğimiz aylarda çadırlarının yakılması nedeniyle köylerinden yeniden ayrılmak zorunda kaldıklarını söylediler.

Geri dönüş önündeki güvenliğe dair bir başka önemli engel ise **koruculuk**. Toplumsal barış ve güven ortamının sağlanması için, **hem PKK militanlarının hem de korucuların topluma yeniden kazandırılması büyük önem taşıyor.** Bu kişilerin silahsızlandırılmaları ve sicilleri engellemediği takdirde istihdam edilmelerinin önünün açılması için merkezî bir politika üretilmesi önem taşıyor. Ancak, her iki kesimin de istihdamında belirli alanlar (eğitim, güvenlik gibi) kapsam dışında bırakılmalı. Özellikle korucular konusunda, inisiyatifin yerel çözüm mekanizmalarına bırakıldığı örneklerin ve yanlış istihdam politikalarının, hem toplumsal gerilimi arttırdığı hem de yeni sorunlar ürettiği gözleniyor. Ayrıca, korucu-köylü, korucu-militan ve militan-köylü arasındaki husumetlerin giderilmesi gerekiyor. Bunlara ek olarak, koruculara sosyal güvenlik hakları verilmesi suretiyle yeniden çatışmalara ya da konumlarını kullanarak şiddet ve çıkar ilişkilerine girmelerinin önüne geçilmeli. Bu gibi merkezî çözümler yanında, **toplumsal mutabakatın sağlanması yönünde STK'lara da önemli görevler düşüyor.**

Çeşitli STK'ların varlığına işaret ettiği, fakat rakamları tam olarak bilinmeyen **mayınlar** da geri dönüş önünde önemli bir engel oluşturmanın yanı sıra halk sağlığını tehdit ediyor. Zaman zaman mayın patlaması sonucu ölümler, yaralanmalar ve sakatlanmalar olarak

ortaya çıkan bu engel, hem köylerine dönmüş olan ÜYEK'lerin hayatlarını hem de geri dönüşü düşünenlerin kararlarını etkiliyor. Mayın riski, bölgede değerlendirme yapılmasını bile güçleştiriyor. **Mayınlar, Silahlı Kuvvetler tarafından gerekli teknoloji kullanılarak temizlenmeli.**

OHAL'in kaldırılması geri dönüşlerin önünü açmış olmasına rağmen, bu uygulamanın bölgede bıraktığı izler hâlâ silinmiş değil. **OHAL'in en ağır faturası, devlet ile bölge halkı arasındaki güven eksikliği ve ÜYEK'lerin kendilerini “devletin vatandaşı” olarak hissedememeleri.** Hem daha önce uygulanan politikalar (özellikle bazı yörelerde geri dönüş güvenliği nedeniyle izin verilmemesi), hem de yetersiz ve amacına uygun olmayan devlet yardımları, bu yöndeki hislerde etkili olmuş durumda. Bu güvensizlik, devlet görevlilerinin vatandaşı her an PKK'ya destek vermeye hazır şeklinde algılamasına yol açıyor. Geri dönüşün yaşandığı Batman'ın bir köyüne yaptığımız ziyarete “güvenliğimizi sağlamak” gerekçesiyle eşlik eden güvenlik görevlilerinin konuştuğumuz köylülerin isimlerini almaları ve köyü video kamerayla görüntülemeleri, bu algılamanın somut bir göstergesi. Bu güvensizlik hissi, tek taraflı değil. PKK ve devlet güçleri arasında kalmış olan ve en mağdur kesimi oluşturanlar, devletin kendilerine “yetim evlat” muamelesi yaptığını inanıyor. KDRP yardımlarının ve 5233 Sayılı Yasa altında verilen tazminatların öncelikle ve büyük ölçüde koruculara gittiği şeklindeki algılama, korucularla zaten sorun yaşayan ÜYEK'lerde “devlet bizi korumuyor” şeklinde bir kanının oluşmasına yol açıyor. Bu güvensizliği, son dönemde yaşanan ve giderek artan çatışma ortamı da besliyor. Oysa, devletin çalışmalarının köye dönüşle sınırlı kalmaması gerektiği bir dönemde, **çözümlerin kalıcı ve sürdürülebilir olması için karşılıklı güven ortamının sağlanması** gerekiyor.

Öte yandan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, toplum sağlığı ölçütleri açısından Türkiye'nin en kötü değerlerine sahip bölgesi konumunda. **Yerinden edilme süreci öncesinde de kötü olan sağlık şartları, bölgedeki il merkezlerine yapılan ani göç sonrasında, Diyarbakır, Batman, Hakkâri ve Van gibi şehirlerdeki sağlık hizmetleri ve kentsel altyapının zayıf olması nedeniyle iyice ağırlaşmış durumda.** Batman ve Diyarbakır'da görüştüğümüz sağlık sektörü temsilcileri, tifo, kolera ve bağırsak enfeksiyonları gibi salgın hastalık vakalarının 1990'ların ortalarında ciddi boyutlara ulaştığını, ayrıca bölge genelinde yenidoğan ölüm oranının da yükseldiğini belirttiler. Öte yandan, bölgedeki toplum sağlığı hizmetlerinin yetersizliğinin geri dönüş sürecinde de önemini hissettirmesi çok muhtemel. Bölgenin yoksulluğu, toplumsal ve kültürel alanlarda geri bırakılmışlığı ülke içinde sağlık hizmetlerinin adil dağılımını da engellemiş durumda. Sağlık hizmetlerinden yararlanmak konusunda bir adaletsizlik mevcut. Bu durum, bölgede yaşayan insanları ülkenin en dezavantajlı vatandaşları konumuna getiriyor. Görüşülen kişilerin önemli ve çok sayıda sağlık sorunları olmakla birlikte, bu sorunlar için başvurabilecekleri kaynaklar çok sınırlı ya da sosyal güvence eksikliği nedeniyle başvuramıyorlar. Özellikle ruh sağlığı sorunlarında çoğunlukla hiçbir şey yapamıyor ya da geleneksel bazı yöntem ve şifacılarla başvuruluyor. Bölgenin yaşadığı şiddet ve çatışma ortamı ve ÜYEK'lerin maruz kaldığı travmalar göz önüne alındığında, mevcut ruhsal sorunların bölge halkının önemli bir bölümünde yıllarca süreceğini öngörebiliriz.

Yukarıda anlatılan güvensizlik ve kendini dışlanmış hissetme olgusu, vatandaş devleti sağlık kurumlarından da uzaklaştırıyor. Bu durum özellikle ruhsal sorunları olan kişilerde daha belirgin. İnsanlar, yaşadıkları olayları ve bu olayların kendilerinde bıraktığı etkileri, karşısındaki bir hekim veya psikolog bile olsa, tanımadıkları kişilere anlatmayı istemiyorlar. “Kuşku ve şüphe ortamı” sorunları daha da ağırlaştırıyor. Bununla birlikte, bölgedeki geleneksel erkek egemen aile yapısı nedeniyle, özellikle kadınların ruhsal sorunlarını dile getirmeleri güçleşiyor. Bu durum, uzun süre geçmeyen vücut ve baş ağrıları

gibi yakınmalara yol açıyor. Çocukların sorunları, örneğin altını ıslatma gibi konular, “farkındalık eksikliği” ve sosyoekonomik güçlükler nedeniyle kendi haline bırakılıyor. Erkeklerin göç sonucu ailenin geçimini sağlayamaz hale gelmeleri yüzünden geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin sarsılması, erkekler ve kadınlar arasında çatışmaya sebebiyet verebiliyor. Kadınlar ve genç kızlar, bir yandan yeni ortamda aile geçimine katkıda bulunmak zorunda kalmaları, bir yandan da eşlerinin, babalarının ve ağabeylerin geleneksel davranış kalıplarına uymaları yönünde artan baskısı arasında sıkışarak, yeni ruhsal sıkıntılar yaşamaya başlıyorlar. Bölge hakkında gözlenen en önemli sorunlardan birisi de özgüven eksikliği ve edilgenlik.

Bölgedeki sağlık ve ruh sağlığı sorunları zorunlu göç ve geri dönüş bağlamında düşünülür ve etkilenen kişi sayısı göz önüne alınırsa karşılaşılan **sorunun bir “afet” durumu olduğu** ortaya çıkmaktadır. Afetler ya da “Olağandışı Durumlar”ın (ODD) temel özelliği, etkilenen kişilerin gereksinimleri ile sağlık alanındaki insan gücü kaynağı ve kapasitesi arasında ani ve beklenmeyen dengesizlikler olmasıdır. Gereksinimlerin ne ölçüde karşılanabileceği, ODD’nin oluş şekli, yaygınlığı, olağan dönemdeki sağlık göstergeleri, sağlık kaynakları ve beraberinde gelişebilecek diğer sağlık sorunlarıyla doğrudan ilişkilidir. Bununla birlikte, sağlık hizmeti sunabilmek için gereken destek ve güvenlik ortamının yokluğu da, gereksinimlerin karşılanmasını olumsuz olarak etkiler. Maalesef, tüm bu olumsuz koşullar bölgede mevcuttur.

(2) Kentlerdeki ÜYEK’lerin Sorunları

BM Genel Sekreteri’nin ÜYE konusundaki eski temsilcisi Francis Deng, 2002’de yaptığı Türkiye ziyareti sonrasında kaleme aldığı raporda, KDRP’nin olumlu bir uygulama olduğunu belirtirken, hükümetin sadece köye dönüşe odaklandığı ve kentte kalan ÜYEK’lerin sorunlarını göz ardı ettiği uyarısında bulunmuştu. Geçen yıl Deng’in yerine atanan Walter Kälin de, geçen Mayıs ayında kendisiyle Ankara’da yaptığımız görüşme sırasında, hükümetin kentlerde yaşayan grubun sorunları üzerinde durmamasından duyduğu kaygıyı dile getirdi. Öte yandan, son birkaç yıldır İlerleme Raporları’nda ÜYE olgusuna değinen Avrupa Komisyonu da, sorunun sadece geri dönüş boyutuna değiniyor. Halbuki, hükümetin verdiği dönüş rakamlarına rağmen, ÜYEK’lerin çoğunluğu hala bölgedeki ve batıdaki kent merkezlerinde yaşıyor. Bunların bir kısmı köye dönmeyi düşünmüyor; bir kısmı istediği halde dönemiyor; bir kısmı ise köyle kent arasında gidip gelmeye dayalı bir yaşam kurmaya çalışıyor. **Dolayısıyla, ÜYEK’lere yönelik politikalar geliştirilirken, sadece geri dönüşe odaklanılmamalı. Henüz geri dönemeyenler ile muhtemelen hiç geri dönmeyecek olan bireylerin kentsel sorunlarının da dikkate alınması gerekiyor.**

Batman, Diyarbakır, İstanbul ve Hakkâri’de konuştuğumuz ÜYEK’lerin en temel ve ortak sorunu işsizlik ve yoksulluk. Bu sorunun çok daha ağır yaşandığı Diyarbakır, Hakkâri ve Batman’da yetişkin erkek nüfusun büyük bölümü işsiz. Çalışanların çoğunun da düzenli bir gelir kaynağı yok. İstanbul’da ise geçim sorunu konusunda mekânsal bir farklılaşma görülüyor. Kentin çeperindeki sanayi bölgelerinde yaşayan ÜYEK haneleri, birden çok üyelerini atölyelerde çalıştırarak İstanbul’un ekonomik hayatına tutunmaya çalışırken, kent merkezindeki eski semtlerde yaşayan ailelerin durumu çok daha kötü. Bu koşullar altında kadınların, gençlerin ve çocukların kayıt dışı ekonomi aracılığıyla aile bütçesine katkısı ön plana çıkıyor. Konuştuğumuz ailelerin büyük çoğunluğunda hiçbir üyenin sosyal güvencesi yok.

Bu bağlamda, **çocukların çalıştırılması** olgusuna biraz daha yakından bakmakta yarar var. TBMM’nin “sokak çocukları”yla ilgili araştırma komisyonunun raporunda, çocuk

emeğinin istismarındaki artışın temel nedenleri arasında göç ve “terör” yer alıyordu. Söz konusu raporda da bahsedilen, Batman, Diyarbakır, Hakkâri ve İstanbul’da sokakta çalışan çocuklar sorunu, kamuoyunun tepkisi yüzünden daha çok bilinirken, kapalı mekânlarda çalışan çocuklar politika yapımcılar tarafından ihmal edilmiş durumda. Örneğin İstanbul’un merkezî eski semtlerinde yerinden edilmiş ailelerin en önemli geçim kaynaklarından birisi küçük çocuklarını “selpağa göndermek” iken, sanayi bölgelerinde yaşayan ailelerin çocukları, küçük yaşlardan itibaren konfeksiyon atölyelerinde çalışmak zorunda kalıyor.

Çocuk emeğinin istismarının ÜYE açısından yarattığı en somut sonuç, **çocukların eğitim ve diğer haklarından yararlanamamaları**. Dört kent merkezinde yaptığımız çalışmalarda, aniden topraklarından kopan ailelerin, geldikleri kentlerde geçim sorunları yüzünden çocuklarını istedikleri halde okutamadıklarını gözlemledik. Ayrıca, kırsal kesimde 1990’lı yıllarda okulların birçoğu kapalı olduğu için, zaten pek çok kişi okula hiç gidememiş durumdaydı. İstanbul’da aileleri yerinden edilmiş olan gençlerle konuşmalarımızda, eğitim ve öğretim fırsatları yaratılması en fazla öne çıkan talepti. Eğitim konusunda en mağdur konumdaki grup, kuşkusuz kadınlar ve genç kızlar.

Ancak bu arada, çalışan ve özellikle de sokakta çalışan çocuklara ilişkin çok önemli bir başka sorun var. Söz konusu **çocuklar, madde kullanımı, fiziksel ve cinsel istismar, suça sürüklenme ve ruhsal ve bedensel hastalıklar gibi çok ciddi tehlikelerle karşı karşıya kalıyorlar**. Ancak mesele, sadece çocuklara yönelik bu tehditler değil. Maalesef, yetkililer ve medya organlarının suç işleyen ve madde bağımlısı olan çocuklar ile Güneydoğu’dan göçü zaman zaman özdeşleştirdiği de görülüyor. TESEV Araştırma ve İzleme Grubu olarak, **büyük kentlerde yaşayan ve birçoğu zorunlu göç mağduru olan genç insanların, suç oranlarının artmasına gerekçe aranırken bir hedef haline getirilmesi olasılığının da toplumsal barışın tesisi önünde ciddi bir tehdit oluşturabileceğinin altını çizmek istiyoruz**.

Öte yandan, **yoksulluk ve buna bağlı olarak kötü ortamlarda kayıt dışı çalışma, sosyal güvencesizlik ve barınma sorunları, ruhsal ve diğer sağlık sorunlarının ortaya çıkmasını da kolaylaştırıyor**. Evlerini ziyaret ettiğimiz ailelerin birçoğunun konutları sağlıksız ve yetersizdi ve kalabalık haneler, küçük mekânlarda bir arada yaşıyordu. Bu yaşam koşulları ise hastalanmayı kolaylaştırıp iyileşmeyi zorlaştıran koşullardır. Kötü ve yetersiz beslenme özellikle çocukların boy ve ağırlıklarına yansımış gözüküyor. **Kentte yaşayan ÜYEK’lerin sağlık kuruluş ve hizmetlerinden yeteri kadar yararlanamadığını da söyleyebiliriz**. Çoğunluğu sosyal güvence eksikliği nedeniyle özel sağlık kurumlarına ücretli olarak başvurmak zorunda kalıyor. İstanbul’da yoğun göç alan bölgelerde devlete ait sağlık kurumlarında da bir yetersizlik söz konusu. Kısacası, ÜYEK’lerin sağlık gereksinimleri artmış olmasına karşın, bunlar çeşitli nedenlerle karşılanamıyor.

Karşılaşılan ruhsal sorunların önemli boyutlarda olduğu söylenebilir. ÜYEK’lerde, genel kent nüfusuna göre daha fazla travma sonrası stres bozukluğu (TSSB), depresyon, somatizasyon, yas, yoğun kaygı ve umutsuzluğa rastlanmakta. Kendi gözlemlerimiz ve yapılan başka çalışmalar, bunun, göçmenlerin yaşamlarının tehdit altında olduğu bir ortam içinde bulunmuş olmalarına, yaşadıkları travmalara, işlerini kaybetmelerine, ekonomik durumlarının kötüleşmesine, toplumsal yaşamlarının bozulmasına, istemedikleri bir göçe zorlanmalarına, göç sonrası kötü koşullarda yaşamak zorunda kalmalarına ve toplumsal desteklerini kaybetmelerine bağlanabileceğini gösteriyor. ÜYEK’lerin güvensiz, ümitsiz, öfkeli, kuşkucu, çekingen ve içe kapalı bir davranış kalıbı geliştirdikleri gözleniyor.

Ruhsal sorunların yıllarca sürebileceği, çalışma ve verimliliği azaltabileceği, kişiler arası ilişkileri ve aile yapısını etkileyebileceği ve beraberinde şiddet olayları, madde kullanım

bozuklukları gibi çok çeşitli sonuçları da getirebileceği unutulmamalıdır.

D. 5233 SAYILI YASA ve UYGULAMALARI

Francis Deng, geri dönüşün önündeki engellerin kaldırılması çağrısında bulunduğu 2002 tarihli raporunda, bu amaçla ÜYEK'lerin zararlarının tazmin edilmesinin önemini vurgulamıştı. Avrupa Komisyonu'nun ilerleme raporlarında da yinelenen bu çağrıya cevaben kabul edilen 5233 Sayılı Yasa, 27 Temmuz 2004 tarihinde, ilgili yönetmelik ise 20 Ekim 2004 tarihinde yürürlüğe girdi.

Kuşkusuz, 5233 Sayılı Yasa, zorunlu göçün yol açtığı hak ihlallerinin giderilmesi yolunda olumlu bir ilk adım. Yasanın uygulamasının Türkiye'nin AB üyeliği ve AIHM'de bekleyen davalar açısından da büyük önemi haiz olduğu muhakkak. Nitekim, Walter Kälin de, Ankara'yı ziyareti sonrası yayınladığı basın bildirisinde, önümüzdeki dönemde uygulamanın taşıdığı önemi vurguladı. Ancak, sadece uygulamadaki sorunlara odaklanan bir yaklaşım, yasa metnindeki eksiklikleri ve sorunları göz ardı etme tehlikesi taşıyor. Oysa, yasanın gerekçesinde belirtilen Türkiye'nin AB üyeliğinin önündeki bir engelin kaldırılması, AIHM'e giden davaların azalması ve **toplumsal barışın ve devlet ile vatandaş kaynaşmasının sağlanması hedeflerinin elde edilmesi, uygulamadaki aksaklıkların giderilmesi kadar yasada değişikliklerin yapılmasını da gerektiriyor.**

(1) Yasa Metnindeki Sorunlar

Yasanın amacı, “terör eylemleri veya terörle mücadele kapsamında yürütülen faaliyetler nedeniyle” meydana gelen zararların tazmini olarak belirtiliyor. Bu ifade, zararların kimin yol açtığına bakılmaksızın tazmin edilmesi açısından son derece olumlu. Böylece, gerek korucu oldukları gerekçesiyle PKK tarafından gerekse korucu olmayı reddettikleri için güvenlik güçleri tarafından göçe zorlanan mağdurlar kapsanıyor. Ancak, YGİ'nin zorunlu göç tanımı, sadece “zorla” göç ettirilen değil, çatışma ortamının yarattığı olumsuz etkiler nedeniyle göç etmek “zorunda kalan” mağdurları da kapsar. Oysa, zararlar ile PKK'nın veya güvenlik güçlerinin eylemleri arasında kurulan nedensellik bağı, bu kişileri kapsam dışında bırakıyor. Benzer olarak, yasa kapsamının OHAL'in ilan edildiği ve AIHM'e bireysel başvuru hakkının kabul edildiği 1987'den başlatılması, çatışmaların başladığı 1984 ile 1987 arasında meydana gelen zararların tazmin edilmemesine yol açıyor. **Yasa kapsamındaki bu iki eksiklik, benzer mağduriyetler yaşayan ÜYEK'ler arasında nesnel bir kıstasa dayanmayan bir ayırım yaratıyor. Öte yandan, yerinden edilme süreci sonrasında ülke dışına çıkan bireylerin bu yasadan yararlanıp yararlanamayacakları da açık değil. Önemli bir mağdur potansiyeli oluşturan bu kişilerin yasa hakkında bilgilendirilmeleri ve yasaya başvurabilmeleri için gerekli koşulların sağlanması gerekiyor.**

Yasa uyarınca, sadece mallara değil, insan hayatı ve bedenine gelen maddi zararlar da karşılanıyor. Ancak, saha araştırmalarımızda, **yasa kapsamının yeterince anlaşılmadığı, hatta bazen yanlış veya eksik anlaşıldığı** ortaya çıktı. Birçok mağdur, yasanın sadece köy boşaltmalarını kapsadığını, ölüm ve yaralamaları karşılamadığını sanıyor. Ayrıca, yasanın isminde geçen “terör nedeniyle” ifadesi, birçok mağdurun ürkmesine yol açabiliyor. Yasaya başvurarak devlet nezdinde terörist olmaktan korkan mağdurlar, yasaya başvurmayı meşru bir hak talebi değil de devleti şikayet etmek olarak algılayabiliyor.

Yasa, devletin kusurlu sorumluluğuna değil “objektif sorumluluğuna dayalı sosyal risk ilkesi”ne dayanıyor. Oysa adaletin sağlanması, toplumun gerçek ile yüzleşmesi, devletin

mağdurların haklarını yeniden tesis ederek onlarla “barışması,” ancak hak ihlallerinin sorumlularının tespiti ve yargılanması ile mümkün olabilir. Batman’da özellikle yakınları faili meçhul şekilde öldürülen veya gözaltında kaybolan bazı ailelerin tazminatı yeterli görmediğini ve faillerin bulunması için yargıya gitmekten yana olduklarını tespit ettik. Benzer olarak, Hakkâri’de görüştüğümüz bir avukata göre, bu durumda olan aileler ağırlıklı olarak AİHM’e gitmekten yana. Bazı mağdurların **uzun ve zorlu bir yargı sürecini göze alması, yasanın mağdurların beklentilerini karşılamaktan ve toplumsal barışı sağlamaktan uzak olduğunu düşündürüyor.**

Yaşananların üzerinden geçen uzun zaman nedeniyle, sorumluların cezalandırılması mümkün olmayabilir. Ancak, hiç değilse, hukukun askıya alındığı bir dönemin resmi kayıtlara geçmesine ve gerçeklerin ortaya çıkmasına olanak tanınmalı. Oysa yasa ile başlayan süreç bu amaca hizmet etmiyor. Mağdurları temsil eden bir çok STK ve avukat, **yasayı AB’yi ve AİHM’i memnun etmek için atılmış bir adım olarak görüyorlar.** Büyük bir kısmı yasaya nasıl başvuracağını ve yasanın getirdiği hakları tam olarak bilmeyen mağdurlar ise, devlete karşı güvensizlik besliyor ve “bu devletten kendilerine hayır gelmeyeceğini” düşünüyorlar. Bu güvensizlik, mağdurların STK’lara yönelmelerine yol açıyor. Ağırlıklı olarak kamu yetkililerinden oluşan tazminat komisyonlarının taraflı olduğu görüşü bu durumu pekiştiriyor ve ortaya **ikili bir adalet mekanizması** çıkıyor. Korucu ve aileleri başvurularını valiliklere yaparken, mağdurlar STK’lar aracılığıyla adalet arıyor. Üstelik, hikâyelerini STK’lara ve avukatlara kesintisiz anlatan mağdurlar, başlarına bir şey geleceği korkusuyla çoğu zaman bu hikâyeleri beyannamelerine aktarmak istemeyebiliyor. Böylece, zorunlu göç sürecinde meydana gelmiş olan hak ihlallerinin sorumlularının tespit edilmesi ve OHAL’in hukuk dışı pratiklerinin toplumsal belleğe yerleşmesi için önemli bir fırsat kaçırılmış oluyor.

Yasanın bir diğer eksiği, **manevi tazminat** öngörmemesi. Oysa görüştüğümüz birçok ÜYEK’in temel bir beklentisi, yaşadıkları acıların da yasal bir karşılık bulması. Üstelik devlet, AİHM’e giden birçok ÜYEK’e manevi tazminat ödemişken yasaya başvuran vatandaşlarına bu hakkı tanımayarak, benzer mağduriyetler yaşamış olan ÜYEK’ler arasında bir kez daha ayrımcılık yapıyor. **Yaşanan travmaların devlet nezdinde kabul edilmesi anlamına gelen manevi tazminat, mağdurların adalete olan inançlarının ve toplumsal barışın sağlanması için büyük önem taşıyor.** Böyle bir adım, yasanın AİHM’e giden davaları azaltma amacına da hizmet eder. Manevi tazminat, bölgede nüfusun kayda değer bir kesimini oluşturan ve ettikleri ve kullandıkları yaşam alanlarından koparılan topraksız kişilerin manevi kayıplarının karşılanmasını da sağlayacağı için ayrıca gereklidir. Benzer şekilde, zilyete dayalı toprak sahipliğinin kanıtlanamadığı durumlarda da, manevi tazminat, ortaya çıkabilecek mağduriyetleri bir ölçüde giderebilir.

Yasada, insan can ve bedenine gelen zararlar için öngörülen maddi tazminatlar ise son derece düşük. Özellikle ölümler için ödenen 14 milyar TL’nin “insan hayatının karşılığı olamayacağı” fikri, görüştüğümüz tüm avukatlar, mağdurlar ve bazı kamu yetkilileri tarafından vurgulandı. İnsan canı ve bedenine gelen maddi zararlara ödenecek tazminatların sabitlenmiş olması, genel tazminat hukuku ilkeleri ile de çelişiyor. Ayrıca, bu tazminatların AİHM’e giden ÜYEK’lere verilenlerin altında kalması, komisyonların kendilerine bu konuda takdir yetkisi tanımayan yasa metni ile tazminatlar konusunda esnek davranmalarını isteyen Dışişleri Bakanlığı arasında kalmalarına yol açıyor. Bu nedenle, ya bu tür zararların her mağdurun öznel durumu ve zararın niteliği dikkate alınarak komisyonlar tarafından ayrı ayrı değerlendirilmesi sağlanmalı, ya da tazminat miktarları vicdanlara sinecek miktarlara yükseltilmeli.

Mağdurların mallarına gelen ve mallarına ulaşamamalarından kaynaklanan maddi zararlarının tazminini geri dönüşe koşullandırmayan yasa, aslında, sadece geri dönüşlerde

tazminat verilmesini öngören YGİ'den daha ileri bir çözüm sunuyor. Ancak, bu **zararların tazmininde aynî ifaya öncelik verilmesi, tazminatı dolaylı olarak geri dönüşe bağlıyor.** Görüşmemiz sırasında Kâlin'in de işaret ettiği bu durum, YGİ'nin gönüllülük ilkesi ile çelişiyor. Batman, Diyarbakır ve İstanbul'da görüştüğümüz birçok mağdurun, alacakları tazminat ile yeni yaşam yerlerinde konut almayı veya iş kurmayı planladıklarını söylemesi, yasanın bu hükmünün uygulamada çıkarabileceği sorunlara işaret ediyor.

(2) Yasanın Uygulamasındaki Sorunlar

Çalışmalarımız ve incelemelerimiz sonucunda, yasanın uygulamasındaki sorunların üç temel nedenden kaynaklandığını tespit ettik:

1) İyi niyetle ve gayretle çalışan komisyonların, yasadaki eksiklikler ve özellikle tazminatlar konusunda kendilerine tanınan kısıtlı takdir yetkisi nedeniyle uygulamada fazla bir manevra alanlarının bulunmaması.

2) İyi niyetli olsalar da kamu görevlisi refleksi ile hareket ederek risk almak istemeyen komisyonların, uygulamayı hızlandırmak ve iyileştirmek için Hükümet'in net bir siyasi irade göstermesini bekliyor olması.

3) Mağdurları yasa suistimal etmek isteyen fırsatçılar ve/veya PKK işbirlikçileri olarak gören bazı komisyonların önyargılı tutumları.

Yasada önerilen değişikliklerin yapılması birinci nedeni ortadan kaldıracak olsa da, uygulamadaki sorunların giderilmesine yetmeyecektir. İkinci ve üçüncü nedenden kaynaklanan sorunların giderilmesi, **Hükümet'in yasa konusunda acilen net ve bağlayıcı siyasi bir tavır geliştirmesi, uygulamada birliğin sağlanması için her yasa maddesinin tartışıldığı bir "açıklayıcı not"un komisyonlara gönderilmesi ve komisyonların yasanın amacı ve içeriği, YGİ ve AİHM içtihatları konusunda bilgilendirilmesi ve eğitilmesi ile mümkün olabilir.** Bu saptamayı, çalışmalarımız sırasında rastladığımız bazı örneklerle açalım.

Terör suçlarından mahkûm olanların "bu fiillerinden dolayı uğradıkları zararların" yasa kapsamı dışında bırakılması, uygulamada iki büyük soruna yol açabilir. Birincisi, terörden mahkûm olmuş kişilerin hangi zararlarına kendilerinin yol açtıklarını belirlemek kolay olmayabilir veya bu kişilere karşı önyargılar harekete geçebilir. İkincisi, OHAL döneminde güvenlik güçlerinin bazı olaylara çatışma süsü verdiği iddiaları göz önüne alındığında, masum insanların mülkiyet hakları ihlâl edilebilir. Nitekim uygulamada sorunlar yaşanmaya başlandı bile. Ülke genelinde oldukça yüksek olan ret kararlarının bir kısmı bu maddeye dayanıyor. Diyarbakır'da uygulamayı takip eden avukatlara göre, terör suçlarından sabıkası olan kişilere, zararlarının kendi fiillerinden kaynaklanıp kaynaklanmadığına bakılmaksızın ödeme yapılmıyor. Yasanın amacına ters olan bu tavrın, yasanın uygulaması konusunda göreceli olarak iyi bir örnek teşkil eden Diyarbakır'da gerçekleşmesi, komisyonlarda önyargıların ne derece hâkim olduğunu göstermesi açısından endişe verici. Bu noktada, **terör suçundan mahkûm olan kişilerin adli yargılamaya konu fiillerinden bağımsız doğan zararlarının karşılanması gerektiğinin bir açıklayıcı not ile vurgulanması büyük önem taşıyor.**

Sözü edilen önyargılar tersinden de işleyebiliyor. Batman'da bir STK, komisyonların korucuların tazminatlarını daha kolay verme eğiliminde olduğu duyumunu aldıklarını belirtti. **Yasanın uygulamasında koruculara imtiyaz yapıldığı görüşünün mağdurlar arasında da yaygın olduğunu gözlemledik.** Valliliklerden aldığımız resmi belgeler karara bağlanan

başvuruların dökümünü yapmadığı için bu iddiaları doğrulama olanağımız olmadı. Ancak, böyle bir algılamamızın varlığı bile, vatandaş ile devlet arasında güvene dayalı bir ilişki kurulması önünde önemli bir engel. Nitekim görüştüğümüz bir kamu görevlisi, devlete hizmet eden korucuların başvurusuna öncelik vermesinin doğal olduğunu belirtirken, komisyonlarda görevli bir avukat, ÜYEK'lerin başvurularında bir çok belge eksik olmasına rağmen koruculardan gelen başvuruların eksiksiz olmasının dikkat çektiğini söyledi.

Bu noktada, ülke genelinde kaygı verici düzeyde olan **yüksek ret kararlarının Hükümet'e bağlı bir üst idari merci tarafından değerlendirilmesinin** önemini vurgulamak istiyoruz. Sürece direnen komisyonların üzerinde olumlu bir baskı oluşturacak böyle bir merci, dosyaları değerlendirme süresinin makul bir zaman dilimi ile kısıtlanması koşuluyla, komisyonların uygulamayı aksatmadan denetlenmesini sağlayacaktır. Ayrıca, komisyonların mağdurlar nasılsa mahkemeye gidemez zihniyeti ile hareket edebildikleri göz önüne alınarak, 5233 Sayılı Yasa'ya özel bir düzenleme yapılması ve **mağdurların idari mahkeme davalarında harçtan muaf olmalarının sağlanması**, komisyonlar üzerinde yine olumlu bir baskı teşkil eder.

Uygulamada yaşanan sorunların en büyük kaynağını **ispat yükü** oluşturuyor. Yasanın suiistimal edilme ihtimali ve bunun bazı başvurularda halihazırda gerçekleşmiş olması göz önünde tutulduğunda, iddiaların ispatlanmasının önemi kuşku götürmez. Ancak bu, mağdurlara ağır bir ispat yükü getirmeden de sağlanabilir. Bu anlamda, yönetmelikte yakın zamanda yapılan bir değişiklikle,⁷ mağdurların zararlarını ellerinde olan her türlü bilgi ve belge ile ispat etmelerine olanak tanınması çok yerinde bir adım. Ancak, bu durumun uygulamada pek bir etki yaratmadığı anlaşılıyor. Diyarbakır Barosu yetkililerine göre, Diyarbakır'da ağır ispat yükü getiren eski yönetmelik zamanında bile mağdurların zararlarını tanıklıklar ve ellerindeki belgeler ile ispat etmelerine olanak tanınmışken, Şırnak ve Mardin'de, yönetmelikte yapılan değişikliğe rağmen, mağdurlardan hala çok detaylı bilgi ve belgeler isteniyor. Bu ikilik, uygulamada komisyonların iyi niyetli tutumunun ne derece hayâti önem taşıdığını gösteriyor. Zararların ispatında mağdurlardan olay tutanağı, veraset ilamı ve tapu belgesi gibi aslında var olmayan veya temin etmesi neredeyse imkânsız olan belgelerin istenmesi, **mağdurların yasadan yararlanmasını fiilen imkânsız hale getiriyor**. Olağanüstü bir dönemin hukuk dışı uygulamalarından kaynaklanan zararların ispatında olağan yasal sürecin işletilmesi, bu gibi durumlarda ispat yükünün mağdurlarda değil devlette olduğuna hükmeden AİHM'in *Doğan ve Diğerleri-Türkiye* kararı ile de çelişiyor. Bu noktada, daha önce sözü edilen açıklayıcı notun hazırlanmasının ve komisyon üyelerinin eğitilmesinin önemi bir kez daha ortaya çıkıyor.

İspat yükünün devlet kurumlarına ait olması ilkesiyle ilişkili olan köy boşaltmalarının kanıtlanması konusuna da bu bağlamda değinilmesi gerekiyor. Büyük çoğunluğu devlet tarafından gerçekleştirilen köy boşaltma eylemlerinin olağan belgelerle ispatının imkansızlığı, şu ana kadar bu dosyaların Batman, Diyarbakır ve Van'da değerlendirmesinin ertelenmesine yol açarken, Hakkâri'de ise değerlendirmeye alınmadan doğrudan reddedilmesi ile sonuçlanmış durumda. Bu noktada vurgulanması gereken bir diğer nokta, taşınmaz mal varlığının ispatı. Bölgede özellikle dağlık tarım arazilerinde tapu ve kadastro sınırlı olduğu için, pek çok ailenin toprakları **zilyete** dayalı. Her ne kadar yönetmelik, toprak mülkiyetinin ispatı için tapu belgesi koşulu getirmemiş olsa da, bizatihi yerinden edilme süreci zilyetliği ispatlamayı güçleştirdiği için, yetkililerin bu konuda duyarlı davranmaları özellikle önem taşıyor. AİHM'in *Doğan ve Diğerleri-Türkiye* kararı, bu konuda da bir içtihat oluşturuyor.

⁷ Bakanlar Kurulu'nun 9329 sayılı kararı ile yönetmelikte yapılan değişiklik, 15 Eylül 2005 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.

Keşifler, uygulamada ciddi sorunların yaşandığı bir diğer alan. Yönetmeliğin keşfi zorunlu kılmaması, kimi zaman gerekli olduğu hallerde keşif yapılmamasına yol açıyor. Mağduriyetin en ağır yaşandığı ve komisyonlara en fazla başvuru yapılan illerden olan Şırnak'ta keşif gerektiren çok dosya bulunmasına rağmen hala keşif yapılmış değil. **Bir çok ilde keşiflerin başlamamış olmasının** çeşitli nedenleri bulunuyor: Son zamanlarda artan çatışma ortamının yarattığı fiili imkansızlık; taşınır ve taşınmaz mallara gelen zararların tespitinin çok zor ve bazı hallerde neredeyse imkansız olması nedeniyle sonuçlandırması daha "kolay" başvurulara öncelik verilmesi; ve keşif gerektiren başvuruların yüksek miktarda tazminatlarla sonuçlanma ihtimali yüzünden, risk almak istemeyen komisyonların Ankara'dan net bir talimat gelmedikçe bu dosyaları ele almaya cesaret edememeleri. İhtiyaç halinde keşif yapılmasını öngören yönetmeliğin bunun yöntemini belirlememiş olması ise, **keşiflere başlamış olan iller arasında uygulamada tutarsızlıklar** oluşmasına yol açıyor. Örneğin, Batman'da keşifler ancak bütün üyelerin katılımıyla yapılırken, Diyarbakır'da keşifler kaymakamlara havale ediliyor, Siirt'te ise komisyondan bir üyenin başkanlığında bilirkişiler tarafından yapılıyor. Bu durum birkaç açıdan sakıncalı. Batman'daki uygulama başvuruların değerlendirilme sürecini yavaşlatıyor. Nitekim Haziran sonu itibari ile Batman'da sadece bir kez 40 dosyanın toplu keşfi yapılmış, ancak hiçbirisi henüz karara bağlanmamıştı. Bu gecikme, toplam 5.847 başvurunun 4.981'ini keşif gerektiren zararların oluşturduğu göz önüne alındığında kaygı verici. Diyarbakır'daki uygulama ise, yasayı yeterince bilmeyen kişilerin zarar tespitini ve verilecek tazminat miktarını belirlemesine yol açması açısından sakıncalı. Bu iki unsur dikkate alındığında, Siirt'teki uygulama başvuruların süratli bir biçimde, yasaya uygun olarak ve komisyonların denetiminde sonuca bağlanması açısından mevcut koşullar altında en sağlıklı yol olarak görülüyor.

Bu noktada, komisyonların yapılanma biçimine işaret etmek istiyoruz. **Komisyonların ağırlıklı olarak kamu görevlilerinden oluşan yapısı**, mağdurların gözünde tarafsızlıklarına ve bağımsızlıklarına gölge düşürüyor. Bu yapı ayrıca, komisyonların işleyişini vali ve yardımcılarının bireysel tutumlarına bağımlı kılarak **uygulamada keyfiliğe ve iller arasında tutarsızlıklara yol açıyor**. Batman ve Diyarbakır'daki incelemelerimizde komisyonların, vali ve yardımcılarının iyi niyetli yaklaşımları sonucu, yasanın elverdiği ölçüde hızlı, uyumlu ve adilâne çalıştıklarını gözlemlerken, Mardin ve Şırnak'ta komisyonların başvuruların çoğunu reddettikleri ve yavaş çalıştıkları duyularını aldık. Alan çalışması yaptığımız Hakkâri de bu açıdan kaygı verici bir örnek. Eylül 2005 sonu itibari ile sonuçlandırılan 1.043 başvurudan 783'ü reddedilmiş. Bu retlerin büyük çoğunluğunu önceki yıllarda kendilerine diğer yasalar yoluyla tazminat ödenmiş olan güvenlik görevlileri ve korucuların başvuruları oluştururken, bir çoğu köy boşaltmalarına ilişkin olan 285 başvurunun ret gerekçesinin "bilgi ve belge noksanlığı" olması endişe verici. Oysa zararların adil olarak karşılanması, zorunlu göçün yol açtığı her türlü zararı değerlendirebilecek yetkin ve bağımsız bir uzman kadro ile mümkün olabilir. Nitekim görüştüğümüz kamu yetkilileri, avukatlar, STK'lar ve mağdurlar, komisyonların yapısının değişmesi gereğinde hemfikir. Bize göre, muhtarları, ziraat ve inşaat mühendislerini, göçten etkilenen belediye yetkililerini, insan hakları konusunda uzman hukukçuları ve göç konusunda çalışan STK'ları da barındıran bir yapılanma, komisyonların meşruiyetini ve ÜYEK'lerin yasal sürece güvenini sağlayacaktır. Ayrıca, komisyonda devleti temsilen bir kamu hukukçusunun bulunması, risk almaktan çekinen üyelerin devleti yanlarında hissederek rahatlamalarını sağlayacaktır. Bu tür bir yapılanma, uygulamayı izlemekte olan AIHM'in zarar tespit komisyonlarının etkili ve adil bir iç hukuk mekanizması olduğuna hüküm getirmesini de kolaylaştıracaktır.

Kuşkusuz, komisyonların etkili, hızlı ve adilane çalışmaları, gerekli çalışma koşulları ve kaynakların sağlanması ile mümkün olabilir. Bu konuda büyük eksiklikler

olduğunu tespit ettik. Komisyon üyelerinin bu hizmeti asıl görevlerine ek olarak ve hiçbir maddi karşılık almadan vermeleri, başvuruların değerlendirilme hızını düşürmekle kalmıyor, komisyonların işleyişini üyelerin sorumluluk duygusu ve iyi niyetine tabi kılıyor. Üstelik komisyonda görev alan avukatların maaş almıyor olmaları nedeniyle ek bir mağduriyetleri bulunuyor. Oysa yargı görevi gören bir komisyonun üyelerinin görevlerini yerine getirmeleri kişisel özveri ve sorumluluk duygusuna bağlı olmamalı. Komisyonlara fon ayrılmaması, eleman yetersizliği, teknik donanım eksikliği de süreci yavaşlatan unsurlar. Yasanın uygulaması konusunda göreceli olarak iyi bir örnek teşkil ettiğini tespit ettiğimiz Batman’da bile, 28 Temmuz 2005 itibarı ile 5.847 başvurudan ancak 328’i karara bağlanabilmiştir. Bir başka deyişle, on ayda toplam başvuruların yüzde 10’u bile sonuca ulaşmadı. Diyarbakır’da durum daha da endişe verici. 8 Temmuz 2005 itibarı ile, 18.240 başvurunun sadece 369’u, yani sadece yüzde 2’si sonuçlandırılabilmişti. Üstelik, komisyonlara hala yeni başvurular yapılıyor. Sonuçlanan başvuruların büyük çoğunlukla keşif gerektirmeyen “kolay” dosyalar olduğu ve taşınır ve taşınmaz mallara gelen zararlarla ilgili dosyaların çatışma ortamı, yaklaşan kış koşulları ve keşif usulünün belirsizliği nedeniyle uzun bir süre sonuçlandırılmayacak olması göz önüne alındığında, komisyonların ellerindeki dosyaları yasanın öngördüğü iki yıllık sürede sonuçlandırabilmeleri mümkün görünmüyor. Bu nedenlerle, yasada iki değişikliğin daha yapılması büyük önem taşıyor: Komisyonlara ellerindeki dosyaları bir an önce sonuca bağlamaları için baskı yapılması yerine, **sürecin hakkaniyete uygun olarak işlemesi ve adaletin yerine gelmesi için iki yıllık süre uzatılmalı ve başvuruların devam ettiği göz önünde tutularak Temmuz 2005’de dolmuş olan başvuru süresi, bir sene uzatılmalı.**

E. BARIŞ VE TOPLUMSAL UZLAŞMA YOLUNDA ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Ülkemizde son 20 yılda yaşanan; en uzun süreli ve en geniş vatandaş grubunu etkileyen; ve toplumsal, ekonomik, yasal ve psikolojik bakımdan mağduriyetlere sebebiyet veren ÜYE sorunu, tüm yakıcılığına karşın henüz çözülebilmemiş değil. Üretilecek kalıcı çözüm politikalarının sorunun tüm bu yönlerini kapsamaması gerekiyor. Dolayısıyla, TESEV Araştırma ve İzleme Grubu olarak, sorunun çözümü için geri dönüş, sosyo-ekonomik kalkınma, paydaşların eğitimi, vatandaşlık haklarının yeniden tesisi, toplum sağlığı ve psiko-sosyal rehabilitasyon ile toplumsal mutabakat ve rehabilitasyon unsurları üzerinde durulması gerektiğine inanıyoruz.

(1) Geri Dönüş

Geri dönme hakkından en geniş kesimin yararlanabilmesi sağlanmalıdır. Bu amaçla öncelikle, KDRP’nin etkin ve hakkaniyetli şekilde uygulanması gerekir. KDRP kapsamında yapılan harcamalar, ÜYEK’lerin kendi seçtikleri yaşam alanlarına diledikleri şekilde geri dönüşlerinin sağlanması ile sınırlandırılmalı ve yardımların ÜYEK olmayan korucular ile güvenlik güçleri tarafından kullanılması engellenmeli. Ancak yine de, topraksız köylüler, geniş aile yapısı içinde evlilik yoluyla yeni kurulan haneler ve kız çocukları, hem maddi tazminatlardan hem de KDRP’den muhtemelen yararlanamayacaklardır. Bölgedeki toprak mülkiyeti ve aile yapısı düşünülürse, bu kesimin azımsanamayacak bir büyüklükte olduğu ortaya çıkar. Dolayısıyla, geri dönüşün sağlanması için, **KDRP’den daha kapsamlı bir yerel kırsal kalkınma programının oluşturulması gerekiyor.** Kalkınmanın önündeki engellerin giderilmesi ve kırsal yoksulluğun bertaraf edilmesi için, kamu, özel ve sivil toplum sektörlerindeki yerel aktörlerin, bölgenin özellikleri, potansiyeli, sorunları ve ihtiyaçlarının belirlenmesinde sürece dâhil edilmeleri gerekiyor. Öte yandan, ülke dışında bulunan ÜYEK’lerin de geri dönüş hakkından yararlanmasının önü açılmalı.

(2) Sosyo-Ekonomik Kalkınma

Ancak ÜYE sorununun çözülmesi, sadece geri dönüşe yönelik politikalarla sınırlı kalmaz. Hükümetin mevcut politikalarında da, Avrupa Komisyonu İlerleme Raporları'ndaki durum saptamalarında da, “köye dönüş”e ağırlık verildiği görülüyor. Oysa, ÜYEK'lerin büyük çoğunluğu halihazırda kentlerde yaşıyor ve yaşamaya devam edecek. Dolayısıyla, çözüme yönelik politikalara geliştirilirken, kentli ÜYEK'lerin de hesaba katılması gerekiyor.

Kısacası, ek **sosyo-ekonomik önlemlere acilen ihtiyaç var**. Söz konusu sosyal politikalar; köye dönmeyi arzulayanlar, bölgedeki bir il veya ilçe merkezinde kalmayı arzulayanlar ve bölge dışındaki şehirler ve İstanbul'da yaşamaya devam edecek olanlar için ayrı ayrı planlanmalı. **Bu politikaların ana eksenlerini; istihdamı artırıcı ve tarımsal ekonomiyi canlandırıcı yatırımların önünün açılması yoluyla iş imkânları yaratılması ve eğitim oluşturmali**. Okul çağındaki çocukların temel eğitiminin yanı sıra, özellikle kadınların ve genç kızların okuma-yazma öğrenebilecekleri ve istihdama yönelik beceri edinebilecekleri kursların yaygınlaştırılması çok önemli. Bunların eşgüdümü, toplumsal gereksinime yönelik, kültürel yapılara uygun ve uzun süreli olarak planlanması gerekiyor.

(3) Sorunların Tespiti ve Paydaşların Eğitimi

Hükümet, uluslararası kuruluşlarla artan diyalogunun bir sonucu olarak Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü'nden (HÜNEE) ÜYEK'lerle ilgili bir saha çalışması yapılmasını istedi. “Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması”nın (TGYONA)⁸ sonuçlarının 2006 yılı başlarında kamuoyuna açıklanması bekleniyor. Dünya genelinde, çoğunlukla yerinden edilmelerde sorunun kaynağının siyasi olması, ülke hükümetlerinin taraf olması ve dolayısıyla da sorunun taşıdığı yüksek siyasi hassasiyet nedeniyle, ÜYEK'lerin durumuna ilişkin veri toplamak üzere yapılmış benzer çalışmaların veya örneklerin sayısı oldukça az. **Bu girişim birçokları tarafından, AB'ye üyelik süreci içinde oluşan baskı ortamında, AIHM'in Türkiye aleyhinde verdiği kararların etkisiyle harekete geçen Hükümet'in sorunu çözmede kararlılık göstermesi olarak yorumlanıyor**. Bu çalışmanın sonuçlarının, daha önce bazı STK'lar ve kamu kurumları tarafından yapılan araştırmalara nazaran daha yaygın olarak kabul edilecek bir nitelikte olması ve çözüme yönelik, farklı taraflarca benimsenebilir ve uygulanabilir politika ve planların ortaya konmasına katkıda bulunması beklenebilir. Ancak, Hükümet'in ÜYEK'lere ilişkin yeni politika ve programlar üretmesi veya mevcut programlarını gözden geçirmesi için **HÜNEE çalışmasının sonuçlarının ortaya çıkmasını beklemeden, zaten uzun yıllardır sürmekte olan mağduriyetlerin mutlaka ve en kısa sürede giderilmesi yönünde adımlar atmasının gerekliliği ortadadır**.

Walter Kälın'in Ankara ziyareti sırasında gerçekleştirilen bir eğitim toplantısında Norveç Mülteciler Konseyi yetkilileri bölge illerinin vali yardımcıları ve diğer kamu

⁸ TGYONA'da, 1) KDRP kapsamındaki illerden göç etmiş tüm nüfus hakkında temel bilgiler; 2) yerinden olmuş nüfus hakkında demografik ve sosyo-ekonomik bilgiler; ve 3) yerinden olmuş nüfus tanımı içinde yer alan ama bu nüfus grubunun bir alt grubu olan ve bölgedeki silahlı çatışmalar nedeniyle yaklaşık son 20 yıl içinde köylerini/yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmış nüfus hakkında detaylı bilgiler toplanacak. Bu alt nüfus grubu içinde hem köylerine geri dönmüş olan kişiler hem de geriye dönmemiş ve şehirlerde yaşamaya devam etmekte olan kişiler hakkında niteliksel ve niceliksel yöntemler kullanılarak bilgi toplanıyor. Projede ayrıca mevcut veriler kullanılarak yapılmakta olan yeni analizlerle son 20 yıl içinde Türkiye'deki iç göç hareketlerine ilişkin yeni bilgiler (sayısal, coğrafi dağılım, demografik ve sosyo-ekonomik özellikler) elde edilecek ve bu süre zarfında gerçekleşen iç göç hareketleri içinde yerlerinden edilmiş kişilerin payına ilişkin bir tahmin ortaya konulacak.

kuruluşlarının uzmanlarına YGİ konusunda bilgi verdi. Benzer çalışmaların genişletilerek ÜYEK'lere yönelik hizmetlerde çalışan kişilere de yaygınlaştırılması gerekli. **YGİ temel alınarak, Türkiye koşullarına uygun, işkence mağdurları için hazırlanan İstanbul Protokolü'ne benzer rehberler hazırlanarak göçten doğrudan veya dolaylı olarak etkilenen yerlerde kamu, STK, halk ve mağdur temsilcilerine yönelik uzun süreli eğitim ve bilgilendirme çalışmalarına başlanılmalı.**

Bu arada, uluslararası kuruluşlarla Hükümet arasındaki diyalog sonucu ortaya çıkan ve ÜYEK'lerle ilgili olarak Hükümet içinde kurulacak ayrı bir birimin yapacağı çalışmaların da bu kişilerin sorunlarının çözümüne yönelik önemli bir katkısı olacağı açık.

(4) Tazminat ve Vatandaşlık Haklarının Yeniden Tesisi

Hükümet'in ÜYEK'lerin sorunlarının çözümü yolunda kaydettiği en büyük aşama olan 5233 Sayılı Yasa, kuşkusuz çok önemli bir adım. Ancak, yasayı “devletin vatandaş ile barış yapmasına vesile” olarak gören Batman Valisi gibi bazı yetkililerin iyi niyetli yaklaşımları göz ardı edilemezse de, yasa, gerekçesinde belirtilen “devlete olan güveni pekiştirme,” “vatandaş-devlet kaynaşmasını artırma” ve “toplumsal barışa katkıda bulunma” amaçlarına ulaşmaktan çok uzak. Bu hedeflerin elde edilmesi, yasanın kamu ve güvenlik görevlilerinin vicdanına sinmesi ve vatandaşlarda güven uyandırması ile mümkün olabilir. Bu ise, öncelikle, yasa ile devletin hatalarını telafi etmenin amaçlandığının, yasaya başvurmanın bir *hak* olduğunun ve yasanın “devletin vatandaşı kazanması” açısından öneminin Hükümet ve hatta Başbakan tarafından vurgulanması ile sağlanabilir. **Hükümet'in kendi çıkardığı yasayı kamuoyu önünde herhangi bir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde sahiplenmesi, hem mağdurların Hükümet'in yasanın gerçek amacı konusundaki samimiyetine inanmasına hem de uygulamadaki sorunların giderilmesine büyük katkıda bulunacaktır.**

Mevcut haliyle gerekçesinde belirtilen amaçlara ulaşması mümkün olmayan yasa metninde bazı değişikliklerin yapılması gerekiyor. Öncelikle, **yasanın YGİ'nin zorunlu göç tanımı ile uyumlu hale getirilmesi için, kapsamı 1984'den başlatılmalı ve 1. ve 2. maddelerine “çatışma ortamı nedeniyle zarar gören” ifadesi eklenmeli.** Ayrıca, yasanın mağdurlarda “adaletin yerini bulduğu” hissi yaratması için, **manevi tazminat öngörülmesi.** İnsanın bedenine ve ruhsal bütünlüğüne gelen zararların tazmininde ödenecek miktarlar komisyonlar tarafından belirlenmeli veya yasada sabitlenen miktarlar artırılmalı. Mallara gelen zararların tazmini geri dönüşe endekslenmemeli ve köye dönmek istemeyen mağdurlar aynî yardımı kabul etmeye zorlanmamalı. Öte yandan, yurtdışında bulunan mağdurların da yasa hakkında bilgilencmeleri ve yasadan yararlanabilmesinin önü açılmalı.

Ancak, Hükümet'in yasanın arkasında olduğunu göstermesi ve yasada değişiklikler yapması, uygulamada yaşanan sorunların aşılması için yeterli olmayacaktır. Öncelikle, komisyonların tarafsızlıklarına ve bağımsızlıklarına gölge düşüren yapıları değiştirilerek daha demokratik ve ulaşılabilir kılınmaları amacıyla, zorunlu göç sorununu kapsamlı olarak değerlendirebilecek STK'lara ve uzmanlara yer verilmeli. Böylece, mağdurların sürece güveni ve inancı sağlanır ve komisyonların AİHM nezdinde etkili bir iç hukuk mekanizması olma şansı artar. Ayrıca, uygulamada birliğin sağlanması ve çoğu ilde tespit edilen bürokratik direncin kırılması için, komisyon üyelerinin YGİ, AİHM içtihatı ve 5233 Sayılı Yasa hakkında eğitimden geçirilerek bütün başvuruları korucu/sivil ayrımı yapmadan eşit şekilde değerlendirmeleri için gerekli hassasiyeti edinmeleri sağlanmalı. Yine aynı amaçla, **yasa maddelerinin amaç ve içeriğini tek tek tartışan açıklayıcı bir not en kısa sürede hazırlanarak komisyonlara gönderilmeli.** Ayrıca, komisyonlara bir genelge gönderilerek

mağdurların üzerindeki ağır ispat yükünü hafifleten 15 Eylül 2005 tarihli yönetmelik değişikliğinin uygulanması talimatı verilmeli. Aynı doğrultuda, ret kararlarını denetlemek ve bir nevi temyiz görevi görmek üzere **bir üst idari mercinin oluşturulması** ve yargı yoluna başvurma hakkını kullanmak isteyen mağdurların önünü açmak için bu yasaya özel bir düzenleme yapılarak **idari mahkeme harçlarından muafiyet** sağlanması da düşünülmeli. Bu beş adım, önyargıyla hareket eden komisyonların direncinin kırılmasına, risk almak istemeyen komisyon üyelerinin ise Hükümet'in desteğini arkalarında hissederek rahatlamalarına ve uygulamada ilerleme sağlanmasına büyük katkıda bulunur. Komisyonlarda kamuyu temsilen bir kamu hukukçusunun yer alması da, aynı amaca hizmet eden diğer bir adım olabilir.

Başvuruların değerlendirilme sürecinin hızlandırılması için ayrıca, komisyonların sayılarının artırılması, profesyonel bir yapıya kavuşturulması ve finansal, personel ve lojistik eksikliklerinin giderilmesi büyük önem taşıyor. Ancak, başvuruların bir an önce sonuca bağlanması tek amaç olmamalıdır. Uygulamanın hızlı işlemesi kuşkusuz önemli bir kaygı olsa da, daha önemli olan başvuruların hakkaniyete uygun olarak değerlendirilmesidir. Bu nedenle, bu raporda önerilen adımların atılmasının yanı sıra, **iki yıl olan başvuruları değerlendirme süresinin daha gerçekçi bir süreye uzatılması**, komisyonların üzerindeki mevcut siyasi baskıyı rahatlatacaktır. Ayrıca, Temmuz 2005'de dolan **başvuru süresi**, başvuruların hala yapılmakta olduğu göz önünde tutularak, **bir sene uzatılmalıdır**. Komisyonlara bütçeden ön ödeme yapılması da, karara bağlanan başvurularda tazminatların gecikmeden ödenmesini ve dolayısıyla mağdurlarda adalet mekanizmasının işlediği hissini uyanmasını sağlayacaktır.

(5) Sağlık ve Psiko-sosyal Rehabilitasyon

Türkiye'de göç, ülke kültürünün önemli bir parçası olarak, çeşitli psiko-sosyal sorunları da beraberinde getiren önemli bir "yaşam olayı"dır. **Yerinden edilme ise, toplumsal ve ruhsal olarak da travmatik bir süreçtir.** Zorunlu olarak yer değiştiren ya da göç eden kişiler, silahlı çatışma, işkence, fiziksel ya da cinsel şiddet, tecavüz, ölüm tehdidi, yakın kaybı gibi travmatik yaşantılara maruz kalmış olabilir. Bu tür yaşantıların doğal bir sonucu olarak kaynak kaybı, ekonomik belirsizlikler, sağlık ve eğitim eksiklikleri, temel insanî gereksinimleri karşılayamama, toplumsal yapının parçalanması ve dağılması gibi pek çok durum ortaya çıkar. Toplumsal, ekonomik ve kültürel ortak yapılar bozulmaya başlar ve bireylerin bu ortak yapılardan aldıkları destek azalır. Geçmişin travmatik ya da acı veren yönlerinin yanı sıra, geleceğe dönük belirsizlikler, umutsuzluk, güven kaybı, yalnızlık, şüphecilik gibi pek çok olumsuz duygunun yerleşmesini kolaylaştırabilir. Bu durum, daha güvensiz, daha şüpheli veya umutsuz ilişkilerin kurulmasına ve politikalar üretilmesine yol açabilir.

Zorunlu göç, yarattığı etkiler bakımından bir afet türü. Aynı zamanda, bir halk ya da toplum sağlığı sorunu. Bu nedenle, **psiko-sosyal ve sağlık sorunlarının çözümü için on yılları kapsayan ve sadece sağlık disiplini değil farklı disiplin ve sektörleri de içine alan sürdürülebilir, kalıcı program ve uygulamalara gereksinim var.** Bu alanda, toplum temelli yaklaşımlar uygulanmalı. Bu noktada devlet, STK, mağdurlar ve halkın bir arada çalışabilecekleri ortak zeminler yaratmak gerekli. Bölge ile ilgili daha gerçekçi politikaların oluşturulması için yaygın alan çalışmaları ve veri toplamaya gereksinim var. Bu çalışmalar da devlet ve STK'lar tarafından desteklenmeli. Göç alan ve göç veren yerlerin sağlık ve ruh sağlığı eğitim, bilgi ve donanım kapasiteleri geliştirilmeli. Bunu her disiplinle ilgili düşünmek gerekir. Örneğin, çalışan sağlıkçılara ÜYE ve ilişkili sorunlarla ilgili bilgi ve eğitim verilmeli ve bölgedeki kapasite geliştirilmeli. **ÜYEK'lerin sağlık hizmetine ulaşmaları için önlemler alınmalı. Sosyal güvence, kuşkusuz bunun önemli araçlarından biridir.**

En kısa sürede yapılacakların başında, **bölgedeki toplum merkezlerinin sayısını artırmak ve eşgüdümlü çalışmalarını sağlamak** gelmeli. Bu merkezlerin yöredeki sağlık ocakları ile yakın ilişkilerinin olması önemli. Başlangıçta STK'lara bağlı çalışabilecek bu merkezlerin bir süre sonra STK-devlet işbirliği içerisinde daha organize bir şekilde çalışmaları sağlanmalı. Bu tür merkezlerde kişilere ruhsal danışmanlık verilebileceği gibi, kurs ve benzeri çeşitli etkinlikler de düzenlenerek topluma daha açık yapılar oluşturulmalı. Toplum merkezlerinin ayrıca bağımlılık, sokak çocukları ve kadın sorunları gibi bölgenin ihtiyacı olan ve yeterince üzerinde durulmayan pek çok alanla da ilgilenmesi gerekir. Dil sorununun özellikle ruh sağlığı alanında aşılabilmesi ve Kürtçe muayene ve bilgi formlarının hazırlanabilmesi için akademisyenlerle işbirliğine gidilmeli.

Uzun vadede, bölgenin gereksinimlerindeki artışı göz önüne alan daha adil, halkı ve çalışan sağlıkçıyı mağdur etmeyecek ve mutlaka farklı disiplinlerin işbirliğini gerektiren sağlık programları yürürlüğe girmeli. **Bundan sonra bir OHAL olacaksa, bu sağlık ve sosyo-ekonomik alanlarda olmalı.**

(6) Toplumsal Mutabakat ve Rehabilitasyon

Çözüm Önerileri başlığı altında, köye dönüş, sosyo-ekonomik kalkınma, paydaşların eğitimi, tazminat ve sağlık konularında atılması gereken somut adımlardan söz ettik. Ancak, **bu alanlarda oluşturulacak politikalar, bölgede güvenlik durumunun kötüleştiği veya çatışmalı ortama geri dönüldüğü takdirde kalıcı olamayabilir ve hatta uygulanamayabilir.**

Dolayısıyla, Türkiye'de ÜYE sorununa kalıcı ve sürdürülebilir bir çözüm bulunması isteniyorsa, toplumsal mutabakatın sağlanması ve toplumsal rehabilitasyonun gerçekleşmesi şart. Bu bağlamda, bölgede güvenlik koşullarının iyileşmesi, **militanların ve korucuların silahsızlandırılması ve topluma yeniden kazandırılmaları önem taşıyor. Ayrıca, bölgede vatandaşla devlet kurumları arasındaki güven ilişkisinin yeniden tesis edilmesi gerekiyor.**

ÜYE sorununa toplumsal mutabakat ve rehabilitasyon çerçevesinden bakarsak, yerinden edilmiş veya göç etmek zorunda kalmış kişilerin kimler olduğunun doğru ve adil bir şekilde tanımlanması bile özel bir öneme sahip. Bu tür tanımların sağlıklı yapılması, kişi ve toplumların kendilerini tanımlamalarını, vatandaşlık haklarını ve "kim" olduklarını bilmelerini kolaylaştırır. Bu bağlamda, **ÜYE sorunu, Türkiye'de "Kürt sorunu" olarak bilinen, ekonomik ve kültürel boyutu yanında siyasal ve toplumsal boyutu da olan meseleden ayrı düşünülürse, sağlıklı ve uzun erimli politikalar üretilmeyecektir. Kapsamlı bir yaklaşımın, toplumsal rehabilitasyona ve oluşturulacak politikalara olumlu yansımaları olacağı açıktır. Bu olgunun teslimi ve kabulünde en önemli görevlerden biri devlete düşüyor. Bu görev, yasal, ekonomik ve sosyal pek çok yolla yapılabilir ve kişilerin ya da toplulukların "adalet duyguları"nın tesisine yardımcı olabilir. Bunun yapılması, çatışma sürecinin çözümünü kolaylaştıracaktır.**

Toplumsal rehabilitasyon kavramıyla kastımız, sadece yukarıda anlatılan güvenlikle ilgili ve siyasi unsurlarla sınırlı değil. Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal bir hukuk devleti olduğunu ve anayasada belirlenen "sosyal risk" ilkesini hatırlatmak istiyoruz. İnsanlar, aniden ve travmatik olarak göç etmek zorunda kalmalarının getirdiği sorunlarla başa çıkmaya çalışırken, yıllar boyunca aile ve akrabalık ilişkileri gibi toplumsal dayanışma ağları dışında kendilerine yardım edecek bir merci bulamadılar. Birçok aile, karşılaştıkları maddi

zorluklara rağmen gittikleri yerlerde onurlu bir yaşam kurma mücadelesini elden bırakmadı. Ancak, zaten neo-liberal ekonomik politikalar sonucu yıpranmakta olan geleneksel dayanışma ağları, zorunlu göçün yükünü taşıyamaz hale geldi. Dolayısıyla, **yerinden edilme olgusunun; kentlerde artan suç oranları, madde kullanımı, çocuk emeğinin istismarı, cinsel istismar ve kadınlara yönelik şiddet gibi -- başka sosyo-ekonomik temelleri de olan -- bazı olumsuz süreçleri beslediği aşikâr.** TESEV Araştırma ve İzleme Grubu olarak, **bütün bu toplumsal sorunların önüne geçilmesi ve bu sorunlardan mağdur olan kişilerin ve grupların rehabilitasyonu konusunda temel sorumluluğun, sosyal bir hukuk devleti olarak, devlete ait olduğunu hatırlatmak istiyoruz.** Toplumsal rehabilitasyonun sağlanması için, yerinden edilme sonrasında oluşan sorunların da, kalıcı bir yaraya dönüşmeden çözülmesi gerekiyor. Bu bağlamda, zorunlu göç olgusuna bugüne kadar büyük ölçüde ilgisiz ve duyarsız kalan toplumun geneline de büyük bir görev düşüyor.

Bu bağlamda ayrıca, Türkiye’de ÜYE sorununa kalıcı ve sürdürülebilir çözümler üretmede STK’ların rolünün ve mağdurların STK’lar yoluyla hem uyuşmazlık çözümü sürecine hem de toplumsal mutabakat sürecine eklemlenmesi gereğinin altını çizmek istiyoruz. STK’lar, sorunun çerçevesinin yeniden çizilmesinde, yerel yönetimler ve devlet kurumları ile uzlaşma yolunda ve zorunlu göçten etkilenen kişileri doğrudan temsil etmede de önemli aktörlerdir. **Geri dönüş için gerekli ortamın hazırlanmasında en etkili çalışmalar, ancak devlet, mağdurlar, bölge halkı, STK’lar ve uluslararası kuruluşların ortak ve katılımcı bir alanda bir araya gelmesiyle ortaya çıkabilir.**

Hiçbir uyuşmazlık tamamen bir diğerinin aynısı olmamakla birlikte, en iyi çözüm mekanizmaları iyi örneklerden yola çıkarak ama en önce uyuşmazlığın kaynağını araştırarak üretilebilir. Meseleye bunu esas alarak baktığımızda, kalıcı geri dönüş için ilk önce sorunun doğasının tartışıldığı çalıştaylar ve toplantılara ihtiyaç vardır. **Çözüm projelerinin üretiminde tüm paydaşların ve tecrübeleriyle konuya eklemlenecek uluslararası kuruluşların (örneğin BM) ortak üretimi olan bir yol planı gerekmektedir.**

Son olarak, bu raporda dile getirilen bütün önerilerin hayata geçirebilmesi için geniş çaplı bir finansman ihtiyacı olduğu ve hükümetin, ÜYE sorununu çözme iradesi gösterse bile ciddi bir mali kaynak sıkıntısı içine gireceği kesin. Buna rağmen, yukarıda belirtilen çözüm önerileri doğrultusunda projeler geliştirilirse, uluslararası kuruluşlar ve STK’ların da katılımıyla ve belirli bir takvim çerçevesinde, finansman sorunu büyük ölçüde giderilebilir.

EK:

TÜRKİYE’DE ÜLKE İÇİNDE YERİNDEN EDİLME SORUNU: ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

A. Tanım-Sayı:

- ❖ 5233 Sayılı Yasa, KDRP ve diğer uygulamalardaki ülke içinde yerinden edilme (ÜYE) tanımı, BM’nin Yol Gösterici İlkeleri (YGI) ile uyumlu hale getirilmeli.
- ❖ Ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin (ÜYEK) sayısı konusunda resmi belgeler ve söylemlerde var olan belirsizlik ve tutarsızlık giderilmeli.
- ❖ YGI ile uyumlu tanım çerçevesine giren tüm mağdurların yerlerini, sorunlarını ve ihtiyaçlarını tespit eden kapsamlı bir çalışma yapılmalı.

B. ÜYEK’lere yönelik Uygulamalar:

- ❖ Sorunun çok-yönlülüğü ve sorunu çözme iradesi Başbakan ve devlet yetkilileri tarafından vurgulanmalı.
- ❖ ÜYEK’lerin, 1) yaşam alanlarına geri dönmek; 2) buldukları yerde kalmak; ve 3) başka yere yerleşmek arasında gönüllü ve bilgilendirilmiş bir seçim yapmaları sağlanmalı.
- ❖ Bu seçime yardımcı olacak şekilde, 5233 Sayılı Yasa ve KDRP’ye ek sosyo-ekonomik önlemler alınmalı.
- ❖ Bu sosyal politikalar, yukarıda belirtilen üç grup için ayrı ayrı planlanmalı ve en mağdur konumda bulunan kadınların ve çocukların ihtiyaçları özellikle göz önünde bulundurulmalı.
- ❖ Göçün sağlık ve ruh sağlığı boyutları devlet tarafından kabul edilmeli ve bu alanda STK’ların daha aktif katılımı sağlanmalı.

C. Yaşam Alanlarına Dönüş ve Bunun Koşullarının Sağlanması:

- ❖ Yaşam alanlarına dönmenin bir *hak* olduğu kabul edilmeli ve bu haktan bütün ÜYEK’lerin yararlanması sağlanmalı.
- ❖ Yaşam alanlarına geri dönüş, sadece *köye* dönüş olarak görülmemeli.
- ❖ KDRP yardımları, bütün ÜYEK’lere koşulsuz olarak ve mağduriyetlerinin tamamını karşılamak üzere verilmeli.
- ❖ Geri dönüşün sağlanması için, altyapı, tarım ve hayvancılık gibi alanlarda ekonomik politikalar geliştirilmeli ve hızlandırılmalı. Yoksulluğu azaltıcı tedbirler alınmalı.

- ❖ ÜYEK'lerin huzur ve güvenlik içinde geri dönüşlerinin sağlanması için, çatışmaların sona ermesi ile birlikte militanlar, korucular ve köylüler arasındaki husumetlerin giderilmesi için adımlar atılmalı.
- ❖ Koruculuk kaldırılmalı.
- ❖ Vatandaş ve devlet arasında karşılıklı güven eksikliğinin giderilmesi için, KDRP yardımları korucu ve sivil ayrımı gözetmeden tüm mağdurlara ulaştırılmalı.
- ❖ Devlet, geri dönüş konusunda STK'lar ve uluslararası kuruluşlarla işbirliği yapmalı.
- ❖ Geri dönen ÜYEK'lere yönelik sağlık hizmetlerinin yetersizliğinin giderilmesi için devlet desteği artırılmalı.
- ❖ Yurt dışında olan ÜYEK'lerin Türkiye'ye dönmeleri halinde KDRP'den yararlanmaları sağlanmalı.

D. Kentsel Sorunlar:

- ❖ Kentlerde yaşayan ÜYEK'lerin *varlığı* kabul edilmeli.
- ❖ Kentlerde yaşayan ÜYEK'ler için istihdam artırıcı ve toplumsal hayata entegrasyonu kolaylaştırıcı politikalar geliştirilmeli. Bu bağlamda, özellikle kadınların ve çalışan çocukların eğitim ihtiyacını gidermek için kaynaklar ayrılmalı.
- ❖ ÜYEK'lerin sağlık ve ruh sağlığı sorunlarına yönelik özel politikalar geliştirilmeli.
- ❖ ÜYEK'lere yönelik sağlık hizmetlerinin yetersizliğinin giderilmesi için devlet desteği artırılmalı.
- ❖ Devlet ile ÜYEK'ler arasında sağlıklı bir iletişimin kurulması sağlanmalı.

E. 5233 Sayılı Yasa'nın İçeriği ve Uygulamalarındaki Sorunların Giderilmesi:

I. Yasanın Tanıtımına Yönelik Öneriler:

- ❖ Hükümet, yasayı sahiplenmeli, yasanın önemini ve amacını kitle iletişim araçlarıyla halka anlatmalı.
- ❖ Yasaya başvurmaktan çekinen vatandaşların güvensizlik ve korku hislerini gidermek için devletin güvencesini arkalarında hissetmeleri sağlanmalı. Yasaya başvurmaları engellemeye yönelik girişimler engellenmeli.
- ❖ Yasaya başvurmanın temel bir *hak* olduğu Başbakan ve devlet yetkilileri tarafından vurgulanmalı.
- ❖ Yasa ile, geçmişte yapılan hak ihlallerinin tazmin edilerek toplumsal barışın sağlanmasının amaçlandığı Başbakan ve devlet yetkilileri tarafından vurgulanmalı.

- ❖ Yasanın içeriği ve başvuru koşullarına dair bilgilerin bütün mağdurlara ulaşması için yerel yönetimlerin, STK'ların, baroların ve Hükümet'in katılımı ile kapsamlı bir iletişim kampanyası başlatılmalı.
- ❖ Bu iletişim kampanyalarından yurt dışındaki ÜYEK'lerin de yararlanması amacıyla, bu kişiler bilgilendirilmeli ve yasaya başvurabilmeleri için gerekli koşullar sağlanmalı.

II. Yasanın İçeriğine Yönelik Öneriler:

- ❖ Yasanın YGİ ile uyumlu hale getirilerek bütün mağdurları kapsamaması amacıyla:
 - Yasanın 1. ve 2. maddelerine 'çatışma ortamı nedeniyle zarar gören' ifadesi eklenmeli.
 - Yasa kapsamı 1984'den başlatılmalı.
 - Başvuru süresi 1 sene uzatılmalı.
- ❖ Manevi zararların karşılanması için tazminat öngörülmesi.
- ❖ Ölüm, yaralanma ve sakatlanmalarda ödenen tazminatların olayın ve mağdurun koşulları ışığında komisyonlar tarafından belirlenmesi sağlanmalı, veya tazminat miktarları hakkaniyet esasına göre ve kamu vicdanına sinecek şekilde artırılmalı.
- ❖ Taşınmaz mallara gelen zararların tazmininde gönüllülük esas alınmalı; aynî yardıma öncelik verilmemeli.
- ❖ Mevcut düzenlemede 2 yıl olan başvuruların değerlendirme süresi, uygulamadaki zorluklar göz önünde tutularak daha gerçekçi bir süreye çıkarılmalı.

III. Yasanın Uygulamasına Yönelik Öneriler:

- ❖ Uygulamada birliğin sağlanması, komisyonların direncinin kırılması ve Hükümet'in yasanın arkasında olduğunun gösterilmesi amacıyla acilen:
 - Yasa maddelerini tek tek tartışan bir "açıklayıcı not" hazırlanmalı ve bütün komisyonlara gönderilmeli.
 - Komisyon üyeleri, 5233 Sayılı Yasa, YGİ, AİHM içtihatı konusunda kapsamlı bir şekilde bilgilendirmeli ve eğitilmeli.
 - Komisyonlara bir genelge gönderilerek, mağdurların üzerindeki ağır ispat yükünü hafifleten yönetmelik değişikliğinin uygulanması talimatı verilmeli.
 - Red dosyalarının değerlendirilmesi için bir üst idari merci oluşturulmalı; bu mercinin dosyaları değerlendirme süresi 2-3 ay gibi bir süre ile kısıtlanmalı.
 - Yasaya özel bir düzenleme yapılarak, yargıya başvurmayı seçen mağdurların idari mahkeme davalarında harçtan muaf tutulmaları sağlanmalı.
- ❖ Başvuruların daha hızlı değerlendirilmesi için şu adımlar atılmalı:

- Komisyonlar profesyonel bir yapıya kavuşturulmalı. Üyeler görev süreleri boyunca sadece komisyonda görev almalı ve bunun karşılığında bir ücret almalı.
 - Komisyonların sayısı artırılmalı.
 - Komisyonların çalışmaları sırasında kullanabilmeleri için bir fon ayrılmalı.
 - Komisyonlara yeterli teknik donanım, personel ve ofis sağlanmalı.
 - Tazminatların ödenmesi için yüksek miktarda ödenek ayrılmalı.
 - Karara bağlanmış olan tazminatların bir an önce ödenmesi amacıyla, komisyonlara ön ödeme yapılmalı.
- ❖ Vatandaşların yasa sürecine inancı ve güvencinin sağlanması için şu adımlar atılmalı:
- Komisyonların yapısındaki kamu ağırlığı, STK-kamu dengesi sağlanacak şekilde değiştirilmeli. Bu amaçla, şu kişiler komisyonlara dahil edilmeli:
 - Muhtarlar
 - İnsan hakları STK'larından hukukçular
 - Göçle ilgilenen STK'ların temsilcileri
 - Göçten etkilenen belediye yetkilileri
 - Ayrıca, kamuyu temsilen bir kamu hukukçusunun da komisyonlarda yer alması, risk almak istemeyen üyelerini rahatlatacaktır.
 - Başvuruların değerlendirilmesinde korucular ve siviller arasında ayrımcılık yapılmaması sağlanmalı.
 - Komisyonların belge ve bilgi temininde jandarmadan doğrudan veya dolaylı bilgi almaması sağlanmalı.